

LUND UNIVERSITY

Upplysningens miljöer ett nordiskt perspektiv Broberg, Gunnar

1994

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Broberg, G. (Red.) (1994). *Upplysningens miljöer: ett nordiskt perspektiv*. (Ugglan; Vol. 2). Avd. för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

UGGLAN

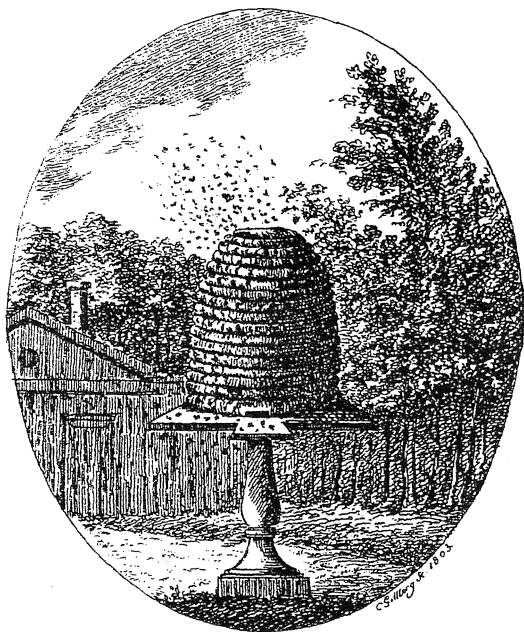
Lund Studies in the History of Science and Ideas

2

IDÉ- OCH LÄRDOMSHISTORIA

UPPLYSNINGENS MILJÖER ETT NORDISKT PERSPEKTIV

SAMHÄLLIGE och NYTTIGE .

11–13 november 1993
Kulturen, Lund

Upplysningens miljöer - Ett nordiskt perspektiv

11 - 13 november 1993

Miljöstudiets möjligheter

Samtal mellan Gunnar Broberg, Marie-Christine Skuncke och Jean Francois Battail.

Upplysningens miljöer

Arne Jarrick och Johan Söderberg,
Upplysningen före upplysningen. sid. 5

Carin Bergström, *Lantprästen: Kyrkans eller statens ämbetsman?* sid. 16

Peter Aronsson, *Bönderna och upplysningen. En historia med förhinder?* sid. 20

Matti Klinge, *Det moderna projektet i periferin, 1730-1930.* sid. 67

Upplysningens utbildningsprojekt

Bo Lindberg, *Upplysning och utilism. Exemplet Åbo.* sid. 34

Eivind Tjønneland, *Debatten om ett norskt universitet 1760-1810*

Magnus Nyman, *Upplysningens avtryck i den göteborgska pressen.*

Jakob Christensson, *Vitterhetens jakobiner, parnassförfattarna och den upplysta patriotismen.* sid. 43

Ingi Sigurdsson, *Recent Research on the Icelandic Enlightenment*

Tony Lewenhaupt, *Nära Linné* (Kulturens utställning)

Upplysningen, kön och individ

Agneta Helmius, *Könens upplysning.* sid. 52

Anne-Marie Mai, *Upplysningens kvinnor.* sid. 60

Sten Åke Nilsson
Rita, läs Pope och roa Dig resten. Om Sveaborg och Karlskrona som intellektuella miljöer.

Rainer Knapas, *Upplysning i Finland via Ryssland. Kulturformer i Viborg under 1780-90-tal*

Gustavianskt skimmer

Niklas Rådström, *Pilo och Gustav III:s kröningstacla.* sid. 72

Hans Pålsson konserterar.

Upplysningens miljöer - ett nordiskt perspektiv

Ett symposium som heter *Upplysningens miljöer - ett nordiskt perspektiv* måste ha ett ganska digert program alldeles särskilt om det inte utgår från några låsande definitioner. Utgångspunkten var att "upplýsning" fanns på flera håll i 1700-talets samhället, inte fullödigt eller medvetet, men med någon kontakt till de tankar som brukar knytas till begreppet. Att "upplýsning" kan betyda många ting framgick av symposiet och detsamma gäller "miljöer". Ordet kan betyda "tankeklimat" eller "social kontext" och det betonar "externa" faktorer.

För den som söker vecklar den ena miljön efter den andra ut sig. Först synlig är kanske hovkulturen. Men upplýsning var också en gyllene tidsålder för de olika mer eller mindre lärda sällskapen. Det var i staden som dess ideer spred sig snabbast - men naturligtvis inte alla städer lika snabbt. Stad - land är en lämplig dikotomi, men studiet kan brytas ner i en rad andra kategorier. De olika stånden är sådana - böndernas självbestämmande tycks strukturellt besläktad med utvecklingen på "högre" nivå. Andra miljöer kan vara barnets eller åldringens, mannens eller kvinnans, rättvisans eller invandrarnas osv.

Man kan tala om olika scener som upplýsningstänkandet spelas upp på, med dess egna ord eller omformulerad i andra och enklare pjäser. Och alla dessa miljöer kan naturligtvis kombineras på olika sätt. De förändrar sig i olika tempi och interagerar. Miljöstudiet ger en komplicerad bild av tankelivet. Risken är förstås att vi blir för lösa i kanten, att allt hamnar i profillös diversehandel och småtrevlig sedehistoria.

Ett sätt att komma vidare är genom jämförelser, som då inte ska göras med omöjliga storheter utan med våra närmaste grannar, för svenskt vidkommande t ex med den andra rikshalvan, med Finland, men också med Danmark-Norge-Island. Erbjuder de andra miljöer för upplýsningen? Hur homogent var Norden? En annan gång kunde Norden t ex jämföras med det koloniala Nordamerika eller de nyvordna Förenta staterna.

Symposiet *Upplysningens miljöer - ett nordiskt perspektiv* hade alltså mycket att avhandla. De anföranden som här avtrycks visar det. För generöst ekonomiskt stöd tackar vi Nordenstedts stiftelse, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen, Crafoords fond, Saléns stiftelse (det senare tillgängligt via Svenska 1700-talssällskapet) och Einar Hansens fond. Konferensens sekreterare var Jakob Christensson. Behjälplig i slutredigeringen av den här lilla skriften har varit Gunnar Ahlström.

Arne Jarrick
Johan Söderberg

En dialog om "upplysningen" före upplysningen

Johan:

Fanns det till att börja med någon upplysning i Sverige-

Här kan vi starta diskussionen utifrån Tore Frängsmyrs nyutkomna bok *Sökandet efter upplysningen*. Hans huvudtes är att upplysningen inte fanns som rörelse, inte ens som strömning i Sverige (s 184).

Frängsmyr ger själv ingen sammanhållen definition av upplysningen, men han räknar upp ett antal konstitutiva drag. Han ser upplysningen som ett filosofiskt program, utformat av Voltaire och encyklopedisterna i en politisk och social kampsituation i Frankrike. De centrala punkterna är tilltron till förnuftet och till empiriskt grundad kunskap, krav på tolerans, tankefrihet och frigörelse från maktövergrip från kyrka, stat och adel.

Arne:

Den som hävdar att det fanns en svensk "upplysning" före den svenska upplysningen, måste förstås också hävda att det därefter - efter denna såg *protoupplysning* - verkligen kom en verklig svensk upplysning. Och i så fall kan man inte gå förbi Tore Frängsmyr, som länge - också långt före sin senaste bok - närmast avfärdat en sådan för svenskt vidkommande.

Till skillnad från dig, Johan, tycker jag nog ändå att Frängsmyr här försöker sig på att just ge en definition av upplysningen. Men vi är nog rätt överens om att denna definition är ganska lös - fast sträng på samma gång. Frängsmyr kräver av upplysningen att den ska vara en kamprörelse med en kärntrupp samlad runt ett slags program. På programmet ska man kunna finna ett försvar för ett fördomsfritt kunskapssökande, tron på en empiriskt grundad vetenskap, och som ett inslag här också både en utarbetad toleranstanke och en uttalad religions- eller i varje fall kristendomskritik. Som jag fattat det betraktar han Diderots och d'Alemberts encyklopedi som en av de främsta manifestationerna av denna rörelse. Med en sådan definition faller Sverige utanför ramen, menar Frängsmyr.

Det är en sträng definition av upplysningen, som sagt. Men Frängsmyrs

resonemang är samtidigt inkonsekvent på flera sätt. Å ena sidan anser han att epokbeteckningar bara är "något artificiellt som historikern konstruerar" (s 22), å andra sidan att det med en viss definition går att komma *verkligheten närmare* än med en annan (t ex s 33). En del definitioner är tydligen trots allt mer artificiella än andra. Vidare, Frängsmyr tycker att allt möjligt i den svenska intellektuella miljön på ett osammanhängande sätt har förts in under beteckningen upplysning (s 9 ff, 83, 164), men hänför själv problemfritt den uttalade upplysningfienden Rousseau dit (s 46). Fast här vacklar han lite, dock utan att göra ett tema av sin vacklan (s 72): "Denna dubbelhet finner Lamm hos Rousseau, som startade sin karriär i upplysningens anda men sedan övergick till en mera mystisk-religiös åskådning. Därför *har somliga* [min kurs, AJ] haft svårt att placera Rousseau." Man får intrycket att Frängsmyr mäter fransk upplysning med annat mått än han mäter svensk.

Ytterligare ett fall av bristande konsekvens. Frängsmyr fordrar att den som talar om Sverige vid slutet av 1700-talet som "upplysningstiden" eller så, också måste mena att upplysningen då *dominerade* (s 7), men övergår därefter till att söka bevisa att den *inte ens fanns*. Till sist hävdar hävdar Frängsmyr å ena sidan att kampsituationen måste ingå i definitionen av upplysningen. Och här ingår att de kämpande upplysningsmännen befann sig i konflikt med det etablerade samhället (s 61). Å andra sidan framhålls att upplysningen ibland var framdriven av det officiella samhället, av kungahuset självt (som i Preussen av Fredrik den store, s 142). Ska detta passera får man nog lämna det där med kamprörelse utanför definitionen.

Nå, bortsett från de inre slitningarna i Frängsmyrs upplysningsdefinition (det finns flera än dem jag berört) är den också olyckligt snäv, som jag ser det. Den borde vidgas, ungefär så här: Finner man i det eller det landet en rörelse för tolerans och fördomsfritt kunskapssökande kan det vara rimligt att likna denna vid en upplysningsrörelse. Den måste inte vara uttryckligt kopplad till de företeelser man känner igen från den franska upplysningen för att förtjäna namnet, även om begreppet - *igenkänningsordet*, så att säga - är hämtat därifrån. Att i likhet med Frängsmyr kräva sådan likhet, vore att fränhända sig själv möjligheten att se parallelliteten i varandra oberoende men likartade strömningar i Europa och Amerika under ungefär samma period.

Med en sådan vidare definition, kunde man till exempel betrakta den världsliga censuren avskaffande i Sverige år 1766, liksom de fortsatta försöken i den riktningen, som en del av detta förlopp. Att här skedde

ständiga återtaganden, ändrar inte på detta. Inte heller de franska upplysningstänkarna förmådde vara konsekventa i sin tolerans; också de sjönk gång på gång - som t ex Kellgren - tillbaka i "substantivistiska" positioner, till att vilja tillåta vad de gillade och förbjuda vad de ogillade (såsom allt swedenborgskt tanke"mörker").

Men också med en snävare definition - en definition à la Frängsmyr minus det där med kampsituationen, som han ju själv frångår i praktiken - var upplysningens närvaro starkare i Sverige än Frängsmyr tror. Toleransdebatten i svensk press, till exempel, var ganska omfattande, och allmänt sett var upplysningens temata starkt närvarande där, något som också Magnus Nymans forskning i frågan visar. Därefter bär lagändringarna vid 1778-1779 års riksdag tydliga vittnesbörd om upplysningstänkandets *direkta* inflytande över svensk politik. Bland annat infördes inskränkningarna i dödsstraffet och tillkom det nya barnmordsplakatet med hänvisningar till Montesquieu, Beccaria och Voltaire. På motsvarande sätt var det med toleranslagarna om judar och katoliker. Faktiskt infördes också tryckfrihetsförordningarna under inflytande från Voltaire, även om de var "falska" och ofta snarast innebar inskränkningar för det fria ordet. Att dessa förändringar utgick från det etablerade samhället borde inte vara besvärande för Frängsmyr så länge han också räknar Fredrik den stores insatser till upplysningen.

In summa, således: Det fanns en svensk upplysning, och med denna följde mindre, inte större inblandning från myndigheterna i människors privata angelägenheter.

Johan:

Du nämnde den förändrade synen på barnmordsbrottet. Överhuvudtaget är synen på strafflagarna och rättstillämpningen ett väsentligt tema, både i upplysningen och i protoupplysningen.

I Sverige ser vi att dödsstraffet under 1600- och 1700-talet allt mera sällan verkställdes för hor och stöld. Det är intressant att se att de mildare straffen inte var följden av nya lagar. Tvärtom kom tillämpningen av de hårda straffen att mildras redan före 1734 års lag. Domstolarna dömde inte bokstavligt efter lagen, utan mildare. Det gäller bland annat brott som barnmord och dubbelt hor. Erik Anners ser där en humaniserande tendens i hovrätterna. De åtalade undgick ofta dödsstraffet. 1734 års lag fortsatte att stipulera dödsstraff för ett stort antal brott, och lagen speglar därför inte den humanisering som redan pågick inom rättsväsendet. Rättskipningen avlägsnade sig alltmer från lagens bokstav, säger Anners:

medan lagstiftaren försökte skärpa straffen för vissa brott som inbrottsstöld vid mitten av 1700-talet, gick rättspraxis alltmer sin egen väg i straffmildrande riktning. Detta gäller även brott som tidelag och tvegifte.

Det är alltså viktigt att ha klart för sig gången i det här. Först ändrades alltså rättspraxis, så att färre avrättades för stöld och hor. Därefter ändrades så småningom - och med lång eftersläpning - strafflagen. Det verkar med andra ord som om utvecklingen av det allmänna rättsmedvetandet gick före lagstiftningen.

Längre fram på 1700-talet fick det mer humana synsättet ett genomslag även i debatten kring brott och straff. Juristen David Nehrman gav uttryck för det då han 1756 skrev att "med hårdhet och grymhet uträttas alltid mindre, emedan den vänjer folket vid obarmhärtighet och förakt för sina medbröder. Människors sinnen hårdna genom utövningen av gruveliga plågosätt". Lagstiftningen borde också ha målet att leda till en bättring av de brottsliga, så att de skulle bli goda undersåtar. Med denna förbättringstanke var det faktiskt Nehrman som föregrep den kontinentala straffrättsdiskussionen.

Det var först under senare delen av 1700-talet, som europeiska upplysningstänkare lade fram en systematisk argumentation mot den samtida straffrätten - bland annat Cesare Beccaria med sin kritik av dödsstraffet i *Om brott och straff* från 1764 (i svensk översättning 1770). Med upplysningen kom denna humanare syn systematiskt fram i diskussionen. Upplysningstänkarna förkastade vedergällningsprincipen. Trots det släpade den svenska samhällsdebatten delvis efter den faktiska utvecklingen, som präglades av färre dräp, färre avrättningar och mildring av de mest brutala straffen.

Arne:

Visst, det där går naturligtvis inte att förneka: rättspraxis var mildare än lagen föreskrev och mildrades också innan lagarna gjorde det. Men på samma gång är det viktigt att framhålla hur denna ändrade praxis faktiskt fördes upp på "programmet" och att detta program just hade tydliga referenser till upplysningstänkandet.

Också denna programmatiska eftersläpning kan tas som tecken på att upplysningen föregicks av ett slags protoupplysning. Andra väsentliga inslag i det som kom att utgöra basen för upplysningen var den oavslutligt pågående kunskapstillväxten i samhället. I ett inledande skede kunde denna kanske stärka traditionen, till exempel i form av den norrländska läsarväckelsen. Men i förlängningen måste följderna bli ökad differentiering

och mångfald och ett alltmer personligt förhållningssätt till kunskapen.

Hur ser man det här? På flera sätt: bland annat genom alfabetiseringen (dvs läs- och skrivkunnighetens utveckling), genom bokproduktionens tillväxt - särskilt småformaten och skillingtrycken - och genom det ökande förvärvet av böcker. De här förloppen är allra mest synliga om man koncentrerar sig till Stockholm, den svenska protoupplysningens huvudstad. Här var tillväxten *allra kraftigast i början av 1700-talet*, det vill säga långt innan upplysningen kom på programmet.

Så var läskunnigheten här långt kommen då upplysningen tog vid. Likadant med skrivkunnigheten, vars tillväxt bland annat kan utläsas ur ökningen av anhörigas namnunderskrifter i bouppteckningar: från 16 procent 1711, via 63 procent 1740, till 74 procent 1771 och 77 procent 1799. Detta gäller alltså Stockholms stad. Lägg märke till att förändringen var störst i början av århundradet och att kopplingen till förmögenheten successivt föll bort i fråga om vem som kunde skriva sitt namn.

Också bokproduktionen tilltog kraftigt under 1700-talet, även om det inte skedde med samma tonvikt på seklets första årtionden. Särskilt var det småformaten (oktav) som växte, från cirka 19 procent i början till över 60 procent mot slutet av 1700-talet. Skillingtrycken expanderade också kraftigt och sekulariserades tematiskt.

Likadant med förvärvet av böcker. För år 1711 finner man spår av böcker i ungefär 20 procent av de bouppteckningar som hantverkare och handelsmän i Stockholm lämnade efter sig detta år. 1751 var det 50 procent och 1791 60 procent. Också här var tillväxten snabbast i början, alltså före såväl den franska som den svenska upplysningsrörelsen.

Således hade vi i Sverige inte bara en upplysning utan också en protoupplýsning, som på ett autonomt sätt banade väg för själva upplysningsrörelsen. Kanske kan man se kunskapsexpansionen som liktydig med framväxten av ett slags upplysningens infrastruktur.

Johan:

Det var ungefär det jag var inne på då du åter började tala om upplysningsprogrammet. För att fortsätta hade denna protoupplýsning ytterligare sidor. Två av dem var förändringarna i kyrkolivet och namnskicket förändring, båda möjliga att länka till en fortskridande individualisering.

I Stockholms stad kom deltagandet i kyrkolivet att reduceras tidigare än på andra håll. En viss upplösning av den kyrkliga sedvänjan märks redan vid mitten av 1600-talet. Men om sekulariseringen satte in tidigt, var

det också i huvudstaden som pietism och herrnhutism under 1700-talet vann många människors sinnen som ett uttryck för en mer personligt färgad religiositet, av annan karaktär än den lutherska enhetskyrkans. Pietismen, skriver kyrkohistorikern Hilding Pleijel, "ställde den enskilda människan med hennes religiösa behov och erfarenheter i andelivets centrum. Den krävde en personlig livsavgörelse, vilket i sin tur skärpte syndakänslan och ökade personlighetsvärdet". Anhängarna vanns huvudsakligen bland småborgare, lägre tjänstemän, bodbiträden och tjänstefolk.

Den äldre pietismen bekämpades hårt av myndigheterna och krossades också som organiserad rörelse på 1730-talet. Men verkningarna var långtgående, och det insåg kyrkan tidigt. Årkebiskop Erik Benzelius hörde till dem som var väl insatta i förhållandena i huvudstaden. Redan 1725 skrev han om hur beklagligt det nu gick till med religionsutövningen, där "somliga på den ena sidan föllo till atheismum och indifferentismum, somliga på den andra till fanaticismum". Det oroväckande låg alltså inte bara i att det bildades en religiös sekt, utan också i att allt fler distanserade sig till kyrkan utan att tillhöra de väcktas skara. För enhetskyrkan var båda tendenserna hotfulla.

Framväxten av personlig autonomi kan knytas till individens möjlighet att frigöra sig från relationer präglade av beroende och konformitet, och utveckla en frivillig samverkan grundad på att skillnader gentemot andra människor ses och erkänns. I en sådan mångsidigare kontakt med andra lär sig individen att förstå och göra sig förstådd av andra. När hon bättre förmår urskilja andra som särskilda människor, lär hon sig också att känna sina egna egenskaper, att se sina egna särdrag. Den sociala differentieringen, dvs framväxten av ett mer komplext samhälle, sammanhänger på så sätt med formeringen av reflexivitet, subjektiv ansvarighet och kommunikativ förmåga. Den här tankegången är som bekant ett huvudtema hos Jean Piaget.

I den historiska analysen måste frigörelsen från den traditionella enhetskyrkan och orienteringen mot en mer personlig religiositet ha sin plats. Frängsmyrs bok går tyvärr inte in på förändringarna i kyrkoliv eller sekularisering. Den neologiska strömningen inom kyrkan hör naturligtvis i hög grad till upplysningens kulturella, om än inte bestående, verkningar.

Arne:

Stopp ett tag. Förlåt att jag avbryter, men det där håller jag inte riktigt med om. Enligt min mening hade neologin bestående verkningar på flera sätt.

Bland annat bidrog den till Djävulens och den medfödda ondskans försvinnande i förkunnelse och retorik. Ett nog så viktigt bidrag.

Johan:

Jag går med på det. Men låt mig fortsätta till frågan om individualisering. Någon samlad svensk undersökning kring historisk individualisering finns väl egentligen inte. Här kan man tänka sig att gå fram på olika vägar.

Kanske skulle man kunna anta att namnskicket förändringar säger något om behovet att markera individens särart. I så fall är det slående att namnskicket i Stockholm har förändrats i individualiserande riktning redan före upplysningstiden. Två förnamn slår igenom under 1700-talet, tidigast bland flickorna. Bland pojkarna uppgår andelen döpta med två förnamn till ca 20 % 1720. Andelen stiger kraftigt till 43 % 1750 och till 72 % 1780. Bland flickorna gavs över hälften två förnamn i dopet redan 1720.

Förnyelsen i namnskicket i individualiserande riktning startade tidigt - den kan i Stockholm och andra svenska städer följas ned till 1600-talet. Därmed är den intressant som en av de förändringar som har löpt mer eller mindre i det tysta och som på något sätt tycks föregripa upplysningen. Här finns alltså en parallellitet till vad Vovelle tycker sig iaktta för Frankrike. De äldsta beläggen i Svenska Akademiens Ordbok för ord som *individualitet* och *individualisera* är inte äldre än från 1790-talet. Den uppmärksamhet som individualiseringstemat fick under den sena upplysningen behöver inte betyda att själva förloppet i den riktningen skulle vara en nyhet.

Arne:

Vi har redan varit inne på hur kunskapsökning och kunskapsspridning ledde till differentiering av tänkandet snarare än till homogenisering. Också tankeströmningar riktade mot upplysningen kan i det perspektivet ses som den kombinerade följdens dels av protoupplysningen, dels av "ovanifrån-upplysningens" betoning av tolerans och mindre inblandning i medborgarnas privata angelägenheter. Namnskicket individualisering bör också förstås som led i denna spontana differentieringsprocess.

Nu var sådan protoupplysning säkert inget unikt för Sverige. Också Frankrike tycks ha genomgått en sådan protofas, i varje fall då det gäller kunskapsspridningen. Hur det var med namnskicket förändringar vet vi inte. Omvänt bör samtidigt sägas att den utvecklade upplysningen där (i Frankrike) som här var en rörelse med förhinder: dess spridning var ofullständig och på många sätt "förvrängd". Går man med på detta är det

också följdriktigt att tona ned skillnaderna mellan fransk och svensk upplysning.

Vi kan inte bevisa vad vi påstår och inte heller "mäta" avståndet mellan graden av fransk och svensk upplysning. Däremot kan vi ge några exempel som illustrerar hypotesen om viss likhet i förutsättningar och resultat.

A *propos* den franska protofasen. Läskunnigheten i Frankrike ökade mellan 1686/90 och 1786/90 steg för män från 29 till 47 procent, för kvinnor från 14 till 27 procent. I början av 1700-talet var ungefär 13 procent av Frankrikes hantverksgesäller innehavare av böcker; 1780 var andelen 35 procent. I Paris var utvecklingen längre kommen (känns igen från Stockholm och andra större städer). Annik Pardailhé-Galabrun har undersökt 2 000 parisiska hushåll och funnit att 41 procent av dessa hade böcker. Efter 1750 var andelen 51 procent. Också där tycks den "intellektuella" infrastrukturen ha byggts ut före (eller strax före) upplysningsrörelsens genombrott. Mellan mitten av 1600-talet och 1760-talet ökade bokantalet per capita från 17 till 30. Till skillnad från förhållandena i Stockholm ändrades dock här inte den sociala snedfördelningen i innehavet.

Den mogna franska upplysningsrörelsen hade spridningsproblem, protofasen till trots. Också den var djupt ofullkomlig som massrörelse, vilket alla som läst Robert Darntons studier känner väl till. Och då den spreds skedde det genom tusen förvrängningar, också klarlagda av Darnton. Pardailhé-Galabrun har dessutom visat att människors privata bibliotek allra mest bestod av religiös litteratur, och till skillnad från situationen i Sverige (= Stockholm) finner man inget (eller nästan inget) av upplysningslitteraturen hos de franska prästerna.

Så skillnaderna mellan Frankrike - där Frängsmyr ser så mycket upplysning - och Sverige - där han inte ser nästan någon alls - var kanske inte så stora ändå.

Johan:

För att fortsätta med Frankrike, finns gott om historiska undersökningar som har gett parallella resultat, t ex Michel Vovelles *Revolutionens mentalitet*. Vovelle visar exempelvis att franska revolutionen förbereddes under lång tid genom stegvisa förskjutningar i folks sätt att uppfatta världen. Något viktigt hände i vad han benämner "den kollektiva sensibiliteten". Redan flera årtionden före revolutionen befann sig den teologiska litteraturen på tillbakagång i bokutgivningen - och det gjorde

den för övrigt också i Sverige under samma tid. Teologin utsattes för hårdare konkurrens från andra slag av litteratur. Som du, Arne, redan varit inne på lärde sig vanligt folk i Frankrike alltmer att läsa och att skriva, åtminstone sitt eget namn. Kunskapsnivån höll på att stiga, något som Vovelle kallar "upplysningens verkliga kulturrevolution." Barnbegränsning började tillämpas, till en början främst i städerna.

Alla dessa förskjutningar, som berörde människor i stort antal, kan i Frankrike iakttas åtminstone från 1740. De är alltså märkbara åtminstone ett halvt århundrade före 1789 års revolution, och de verkar inte vara resultatet av statens tvång.

Frängsmyr invänder mot Darnton (s 32): upplysningsfilosofin "var ett intellektuellt program, som upptogs och diskuterades av intellektuella och ledande personer i samhället. Det var ju bara i dessa samhällsklasser som makten fortfarande låg." Om det stämmer, skulle det inte ha funnits mycket utrymme för sådana mer eller mindre spontana tendenser i linje med upplysningen, som vi här har gett några prov på. Ändå tycks dessa strömningar ha existerat.

Det är alltså väsentligt att utreda i vilken utsträckning man finner förskjutningar i samhället i humaniserande riktning, redan innan upplysningen som uttalat program hade tagit form. Här bör man försöka kartlägga breda kulturella förlopp mot bakgrunden av deras sociala och ekonomiska förutsättningar. Borde vi kanske ta fasta på differentieringen av alltför olika tankar och attityder, mer eller mindre motstridiga, i stället för att vänta oss något homogent? I så fall skulle det nya snarast vara att en traditionell likformighet ersätts av olika strömningar som samexisterar, en slags faktisk pluralism. Det måste vara något fel i förväntningen att finna något ensartat upplysningsliknande.

Arne:

Så sant. Samtidigt anser i varje fall jag att Frängsmyr med sin bok sätter fingret på en öm punkt i upplysningsdiskussionen. Ty om Frängsmyr kanske väntar sig något alltför ensartat av upplysningen, så är denna "förväntan" följden av en i grunden sund reaktion mot tendensen att i stället låta vad som helst i vilken tid som helst bära namnet upplysning. Visst är det en överreaktion, men inte värre än att den fört in oss i en fruktbar diskussion.

Man kan värdera upplysningens inflytande i Sverige på olika sätt. Ett är att söka referenserna i den svenska miljön till *les philosophes* och så vidare. Ett annat är att söka närvaron av specifika tankeströmmar och

förhållningssätt som kan associeras till idealtypen "upplysning". I det förra fallet spelar tankeinhållet en underordnad roll. I det senare fallet är det referenserna till *les philosophes* som blir oväsentligt, medan det centrala just blir att identifiera de processer som på olika håll och ungefär samtidigt fast med olika uttryck ledde åt ungefär samma håll. Med det senare sättet att värdera kommer också frågan om protoupplysningen i förgrunden. Vilken typ av värdering vi valt framgår därmed.

Litteratur

Erik Anners' klassiska arbete, som vi refererat till ovan, är *Humanitet och rationalism. Studier i upplysningstidens strafflagsreformer - särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning* (1965). Cesare Beccarias kritik av dödsstraffet finner man i svensk översättning i *Om brott och straff* (1977).

En annan intressant sida av upplysningen ligger på pedagogikens och barnuppföstrans område. Se här Astrid Norberg, *Uppfostran till underkastelse* (1978).

Om neologin se Hilding Pleijel, *Svenska kyrkans historia 5. Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680-1772* (1935). Om sekularisering och kyrkoliv i Stockholm under 1700-talet se även Börje Bergfeldt, "Kyrkolivet och civiliseringsprocessen", *Västsvensk fromhet. Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler*, red Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (1993). Citatet från Benzeliuss: Hjalmar Nordin, *De ecklesiastika deputationerna under Fredrik I:s regering* (1895), s 132.

Darntons böcker behöver ingen närmare presentation. Däremot kan det vara skäl att ge titeln på Annik Pardailhé-Galabrunns bok. Den heter *La naissance de l'intime*, Paris 1988. När det gäller det direkta inflytandet från upplysningsfilosoferna i Europa borde naturligtvis inte bara de franska utan också de engelska och skotska diskuteras. En god grund finns här i Torgny T Segerstedt, *Moral Sense-skolan och dess inflytande på svensk filosofi*, Lunds universitets årsskrift, N F 33:2 (1937).

Vid ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, studeras skrivkunnigheten utifrån bouppteckningsmaterial av Mats Olsén, "Från skrivarnas tid till skrivandets", C-uppsats VT 1992. Därifrån är uppgifterna om andelen skrivkunniga i Stockholm hämtade.

Från det civiliseringshistoriska projekt, som vi medverkar i, kan nämnas Johan Söderberg, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750-1870* (1993) och Arne Jarrick, "Kvinnorna, kärleken och självmorden: ett tentativt bidrag till en laddad diskussion", *Historisk Tidskrift* 113 (1993), s 32-79. Här

anknyts till frågor om spontan upplysning och protoupplysning. Se vidare antologin *Människovärdet och makten: om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600-1850*, red Arne Jarrick & Johan Söderberg (utkommer våren 1994). För en diskussion om upplysningens närvaro i Sverige, se också Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet*, Stockholm 1992.

Carin Bergström

Den svenska lantprästen i samhällsnyttans tjänst.

Vad hade det svenska prästerskapet för förhållande till upplysningen? Eftersom präst och religion är så intimt förknippade med varandra väcker frågan förmodligen funderingar över prästernas ställningstagande till den ljumhet för religionen som ingick i upplysningens filosofi. Som ett svar på frågan kan den riktning inom upplysningen nämnas som kallas för neologin och där framstående präster i slutet av 1700-talet försökte förena tro och förnuft.

Men prästerna hade ett mycket mer handfast förhållande till upplysningen än vad som hänger samman med en åsiktsriktning. En punkt på upplysningens program var att propagera för samhällsnyttan. "Människans lycka och framgång här på jorden blev riktmärket, samhällsnyttan och de kunskaper som befrämjade den det mål varom alla enades" skriver Sten Lindroth i Svensk lärdomshistoria. Det är välbekant vilka omdaningar som skedde inom snart sagt alla områden på 1700-talet - inom de naturvetenskapliga ämnena lika väl som inom humaniora.

Vetenskapsakademien i Stockholm blev ett viktigt forum för innovatörer och vetenskapsmän, vilkas råd och rön trycktes upp av akademien för att spridas över landet till folkets fromma. Ofta tog skrifterna upp hälsofrågor eller jordbrukstekniska förbättringar. Ett lands välstånd var dess folk och vad de producerade, varför folkhälsan och jordbruket skulle omhuldas på alla möjliga sätt.

Men hur skulle informationen om nya idéer komma ut till befolkningen? Vilka kanaler stod till buds? Sverige var ett glest befolkat land och mer än 90% av invånarna bodde på landet. Avstånden var långa, vägarna dåliga och de fortskaffningsmedel som stod till buds var inte särskilt snabbgående. Det tog tid för myndigheterna att nå ut med sina tillkännagivanden. Tryckeribranschen landvinningar under århundradet förbättrade dock förhållandena. Kungörelser behövdes inte längre skrivas av för hand vilket var mycket tidsödande utan kunde distribueras i större upplagor. Men det tryckta ordet var inte gemene mans egendom trots att

läskunnigheten i Sverige var ovanligt hög i jämförelse med andra länder. Att läsa och förstå en okänd text som inte liknade de bibelstycken man var van vid var inte så lätt. Det är här den svenske lantprästen kommer in i bilden.

Församlingsprästen fick ta på sig rollen som den muntlige förmedlaren av nyheter från myndigheter och institutioner. Ur statsmaktens synvinkel fanns ingen lämpligare ämbetsman än prästen, eftersom han hade det minsta antalet människor i sin vård. Vid mitten av 1700-talet var 3.200 präster verksamma i Sverige, vilket innebar att det gick en präst på 560 invånare. Det fanns ingenting anmärkningsvärt i att myndigheterna använde prästen för sina syften för prästen var statens ämbetsman likaväl som kyrkans. I den lutherska statskyrkotanken var stat och kyrka oupplösligt förenade, vilket en gång för alla fastslagits vid Uppsala möte 1593. Ute i församlingarna var således prästen - läs kyrkoherden - både församlingens religiösa och världsliga ledare, vilket var uppenbart för alla sockenbor om söndagarna, när han efter förrättad gudstjänst slöt kyrkogårdsgrinden bakom sig och klev in i sockenstugan för att som ordförande leda stämman.

Det fanns redan väl upparbetade kyrkliga informationskanaler som statsmakten utnyttjade under 1700-talet. Den tog sig bl a uttryck i en alldeles speciell postgång den s k klockarposten. Från Stockholm skickades meddelanden ut till landets domkapitel som i sin tur vidarebefordrade dem till kontraktsprostarna. Prostarna organiserade sedan postturen i kontrakten så att varje kyrkoherdes klockare gick var sin sträcka med postväskan. Prästerna for också med jämna mellanrum till stiftstaden på prästmöten, där de undfågnades med nyheter och förmaningar av olika slag som de sedan förmedlade till sina församlingsbor.

Att prästerna inte enbart fungerade som själasörjare i församlingen utan också verkade som jordbrukare på sina prästgårdar är välbekant. Att de i den egenskapen ofta blev föregångsmän på jordbrukets område är heller ingen nyhet. Många lantpräster ingick som medlemmar i Vetenskapsakademin och var själva utövande vetenskapsmän. Flera av Linnés lärjungar slutade som bekant sina dagar som kyrkoherdar på landet. Men att prästerna fungerade som sockenstämmans ordförande och därigenom hade unika möjligheter att driva de frågor av samhällsnyttig art som 1700-talet var så fyllt utav och som emanerade från upplysningens tankegods är inte lika välkänt.

Sockenstämman var det forum där socknens angelägenheter ventilerades och intill kommunreformen 1862 var kyrkoherden dess ord-

förande. Under 1700-talet var reglerna för stämmans verksamhet oklara och först 1817 specificerades stämmans uppgifter. Men klart är att sockenstämman alltmer fann sina former under 1700-talet, inte minst på grund av att antalet frågor som lokalsamhället måste ta ställning till ökade kraftigt. Framförallt skulle olika sociala frågor finna sin lösning: fattigvården måste byggas ut, sjukvården förbättras, kvaliteten på barnundervisningens höjas o s v. Det visar sig att kyrkoherdarna inte bara initierade och drev de här ärendena på sockenstämman utan också många gånger fick bli dem som genomförde projekten på lokalplanet.

Inrättandet av ett apotek i socknen är ett exempel på detta. När kyrkoherden inte kunde övertala församlingborna att driva en apoteksrörelse fick han själv ställa i ordning ett apotek i prästgåren. Ett annat exempel på prästligt engagemang är när prostinnan Deckberg från Hällnäs åkte runt på 1760-talet i norra Uppland och vaccinerade mot smittkoppor.

Att prästen eller prästfrun "fuskade" i läkaryrket var inget nytt för församlingborna. Som kanske ett par av de få boksynta personerna i socknen hada de ofta rådfrågats vid olika krämpor och sjukdomfall. Men under 1700-talet satte myndigheterna i system att i sann utilitistisk anda använda prästerna inom folkhälsan och sjukvården. Vi ser spår av detta i kyrkböckerna, där det blir allt vanligare att prästen anger vilken eventuell sjukdom den döde avlidit i. Tabellverket efterlyste nämligen sådana uppgifter. På sockenstämman gav kyrkoherden praktiska råd vid sjukdomar och anbefallde församlingborna skrifter som var lämpliga att läsa vid sjukdomsfall. Titlar som Om veneriska sjukdomar och Förmaning till brännvinssupare nämns i sockenstämmoprotokollen.

Under andra hälften av 1700-talet kommer inrättandet av sockenmagasin som ett nytt ärende på sockenstämman och även här engagerade sig prästerna. Denna fråga låg helt i linje med statsmaktens idéer om att förbättra landets välstånd. En magasinsbod i varje socken skulle underlätta för bönderna att vid nödår få fatt i både brödsäd och utsäde istället för att som tidigare vara utlämnade åt de få kronomagasin som statsmakten anlagt för ändamålet. Ursprungsidén med sockenmagasin som nödhjälpsupplag kom inte riktigt att förverkligas utan dess betydelse kom att ligga i utlåningsverksamheten. Sockenmagasinen blev våra första banker och det kapital som förhoppningsvis efter några år ackumulerades kunde församlingarna använda till olika sockenkommunala ändamål t ex att underhålla de fattiga, bygga ett skolhus eller reparera sockenstugan. Präster tillsammans med andra ståndspersoner i socknen var både

initiativtagare till och administratörer av sockenmagasin. Kyrkoherdar var ofta initiativtagare medan komministrar eller pastorsadjunkter gärna skötte själva magasinsrörelsen.

Sjuttonhundratalets svenska lantpräst gick inte lottlös ur den uppenbart all tyngre arbetsbördan som lades på honom under århundradets gång. Han växte undan för undan i rollen som sockenpolitiker och sockenadministratör. Detta ville han manifestera i utformningen av sitt boställe. Prästgårdarna började likna adelns boningar med corps-de-logis och flyglar.

Man kan fundera över om prästernas "förvärldsligande" skedde på bekostnad av religionens förflackning. Prästerna på landet kan rimligtvis inte ha haft mycket tid att förnya det religiösa budskapet när andra sysslor tog mer och mer av deras tid. En ökande sekularisering är ju någonting som kännetecknar 1700-talets samhällsliv. Kanske hjälpte den svenska lantprästen till att i sann upplysningsanda påskynda sekulariseringsprocessen.

Litteratur

Det mesta av stoffet är taget ur min avhandling Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720 - 1800; Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet Nordiska museets handlingar 110 (Kristianstad 1991)

Peter Aronsson

Bönderna och upplysningen.

En historia med förhinder ?

Den Stora Samtidigheten som kan iakttas i Västeuropas 1700-tals historia reser en utmaning till historieämnet. Hur ska vi i ett ämne som i hög grad präglas av ämnesmässig specialisering och fragmentarisering förstå relationen mellan de upplysta filosoferna, revolutionerna, framväxten av borgerliga offentligheter, mentalitetsförändringar hos breda folklager i så skilda länder som Frankrike och Sverige? Brukligt är en förståelseram som lägger tyngdpunkten vid antingen idéspridningen, det tryckta ordet, eller betonar framväxten av ett nytt borgerskap infogat i internationella ekonomiska nätverk, ett allt mer integrerat Världssystem.

Men vilken förklarande kraft har dessa synsätt när jag vill tolka mina forskningsresultat som finner allt mer självmedvetna bönder agera och argumentera på den traditionella sockenstämmans arena i Smålands djupa skogar? Voltaire är garanterat oläst, provinstidningarna obefintliga och marknadspenetreringen förmodligen fortfarande svag eller åtminstone inte mer betydelsefull än den var redan under 1600-talet.

De mer definitiva svaren lär dröja. I denna uppsats ska jag huvudsakligen argumentera för att den stora samtidigheten inte enbart är en kunskapsteoretisk chimär, en effekt av viljan att se mer helhet än vad som verkligen finns. För att åstadkomma detta måste jag inledningsvis diskutera innebörden i begreppet upplysningen och komma med en egen bestämning. I förbifarten kommer en plädering för vikten av att samtidigt behandla upplysningens ljusa och mörka sidor, något jag menar har motverkats av den moderna uppsplittringen i olika forskningstraditioner med föga förbindelse med varandra. *Upplysningen Dialektik* bör (åter)upprättas. detta är ett av argumenten för en likaledes i förbifarten antydd diskussion om anslagets normativa betydelse.

Kants svar på frågan 'Was ist Aufklärung'? från 1784 — *Upplysning är människans utträde ur hennes självförvållade omyndighet* — kan ses som ett startskott för den nu drygt 200-åriga debatten om vad som i samtiden står för utveckling, framsteg och modernitet.

Den samlade forskningen på området har sedan dess och särskilt sedan 60-talet

tillväxt enormt. Utgångspunkten är ofta Peter Gays klassiska arbeten, som satte fokus på "filosoferna", giganterna bland skriftställare och tänkare, framför allt i Frankrike; Montesquieu, Voltaire, Diderot, Turgot, Condorcet; men också engelsmän och skottar som Hume, Gibbon, Bentham och Adam Smith. Filosoferna skilde sig åt på många punkter men Gay menade att de på ett grundläggande plan gav uttryck för *en* upplysning: övertygelsen om att man skulle kunna bygga en bättre, mer förnuftig värld genom att endast lita till sin iakttagelseförmåga och sitt förnuft — inte på fördomar och auktoriteter. Förnuftstron underminerade förstås på sikt den tidens stora auktoriteter, kyrkan och den absoluta monarkin, även om flera upplysningsmän personligen var fromma och flera monarker försökte ställa upplysningen i despotins tjänst. Den gav också, inte minst genom omvägen via iakttagande av främmande kulturer, näring åt en kulturell relativism som ibland ledde vidare till utvecklingstanken och den principiella framstegsoptimismen.

På senare år har tyngdpunkten i frågeställningarna förskjutits till att gälla de stora filosofernas kulturella miljö: vilken var den tidsanda som gjorde det möjligt för dem att glänsa; hur nyskapande var de egentligen; fanns det kanske en 'låg', eller folklig upplysning som samspelade eller till och med föregick den 'höga'? Studiet av 'borgerlig offentlighet' — framväxten av läsecirklarna, diskussionsklubbarna, landsortstidningarna och föreningslivet kan ses som en livskraftig och numera självständig gren av upplysningsforskningen.

Man har även pekat på spännvidden filosoferna emellan. Om verkligen en romantiker som Rousseau ska räknas in förlorar begreppet sin stringens och användbarhet. Kan den tyska rörelsen uppbyggen av katolska kyrkan, progressiv adel och ämbetsmän klumpas ihop med de västeuropeiska läsesällskapen och skriftställarna i en rörelse?

På ett mer teoretiskt plan har man ifrågasatt upplysningens självförståelse som progressiv och humanitär genom att visa hur degraderande det vetenskapliga framsteget kunde vara för de som utsattes för den kalla blicken som fångar, sjuka, skolbarn eller fabriksarbetare. Denna forskning sker dock ofta *inte* inom ramen för upplysningstraditionen. De mer otrevliga sidorna av moderniseringen utvecklas oftast i andra diskurser vars teman är disciplinering och civilisering genom tvång och maktutövning. Kanske borde de bäge konfronteras för ett spännande möte?

I Sverige har studierna över huvud taget varit färre. Kanske för att man haft svårt att finna en upplysningsrörelse av något format, mätt med franska eller brittiska mått. Litteraturvetare och idéhistoriker har visserligen länge utgått från att uttryck för en Upplysning måste ha funnits här och följaktligen även funnit en Dalin, en Linné och en Kellgren. Vetenskapshistorikern Tore Frängsmyr kritiserar den i hans tycke allt för allmänna och slappa innebörd som Upplysningen fått och

argumenterar för att det inte fanns någon svensk Upplysning. Det är framför allt möjligt utifrån en definition på Upplysningen, som till viss del liknar Gays, där den ses som *en oppositionell, kämpande intellektuell strömning* och en *i tid och rum väl avgränsad* rörelse med ett tydligt centrum i Frankrike under 1700-talet. En genomgång av de anförda beläggen för Upplysningen upplöser densamma i ett fåtal, tämligen isolerade, kämpande individer.

Frängsmyrs argument får väl i ett historiografiskt perspektiv närmast karaktäriseras som en anti-revisionism i förhållande till den dominerande väg forskningen om Upplysningen tagit de senaste decennierna. Intresset för Low Enlightenment, den folkliga upplysningen, och förbindelserna mellan denna och *les Philosophes* har stått i centrum för forskningsinsatser som behandlat förlagsverksamheten, författarskapets villkor, idéspredning via bokmarknad och skilda läskulturer. Inriktningen har avkastat en rad böcker, också i Sverige, där Robert Darntons studier över bokproduktionens och cirkulationens villkor måste räknas som en av de främsta inspiratörerna.

Det är i denna tradition, eller dess förlängning, jag finner det meningsfullt att ställa frågan om relationen mellan upplysningen och bönderna. Går det att 'skriva in' någon del av böndernas idé- och samhällshistoria i forskningstraditionen om upplysningen? Vilka är i så fall vinsterna med detta?

Den folkliga upplysning som diskuterats i internationell forskning under senare år är uteslutande urban och folklig framför allt ställd i relation till filosofernas oftast ståndsmässiga bakgrund. I den mån bönderna dyker upp i europeisk forskning är det oftast som symboler just för det man vill övervinna: de är bärare av vidskepelse, blind tro på traditionen, oreflekterad tilltro till auktoriteter, inte minst kyrkan och i allmänhet ovilliga till förändringar av alla de slag.

En traditionell bild av bondens miljö på 1700-talet förstärker detta intryck: ladugårdsbacken med dynghögar, djur och människor i nära samspel; naturens rytmer styr arbetet tillsammans med traditionens redskap; cykliskt återkommande avbrott för fester knutna till skördeåret eller människolivet; traditionella sup seder, rotfasthet; en litteratur och läskultur som i bästa fall är lika med katekesen och husförhöret. Jordbrukarens arbete och kultur tycks ge en grund för den anti-upplysningstida, traditionella mentaliteten i praxis.

Finns det i detta sammanhang ens anledning att ställa frågan om en mer komplicerad relation mellan bonden och Upplysningen? Nej, inte om upplysningen ses som en intellektuell strömning som sprids via import av Voltaire et consortes. Så långt är jag helt enig med den slutsats som följer ur Tore Frängsmyrs definition och inventering.

Inte desto mindre sker stora förändringar i det kulturella och andliga klimatet i

1700-talets bondesamhälle som visar upp både en samtidighet och en del påfallande likheter med 'tidens stora rörelser'. Modern forskning finner allt oftare anledning att undersöka bonden i förhandling i sockenstugan, på mantalsskrivningsmöten, vägdelningar, tingsförrättningar, domstolar, riksdagsmannaval, besvärformulerande och i riksdagens intensiva arbete. Bonden som aktör, hävdande sina politiska, juridiska och kulturella rättigheter och därmed sina värderingar, dyker allt oftare upp i skildringar framför allt av den svenske bonden, men faktiskt även av bl a den engelske och den franske jordbrukaren.

Arne Jarrick har nyligen provat försöket att skriva in hantverksmästaren Johan Hjerpes liv och tänkande i upplysningstraditionen. Resultatet blev att Hjerpe oftast förhöll sig negativ till den upplysning som han mötte i tidningar och tidskrifter. I bara ringa mån kunde hans värderingar skrivas in i Upplysningens traditionella motivkretsar: tolerans, sekularisering, framstegstro. Bara motvilligt och ofrivilligt förändrades hantverkaren till en del i upplysningen förstådd som en civilisationsprocess.

Jag tror att en annan vinkling kan komplettera och kanske avslöja andra sidor av upplysningens vägar i Sverige. Innehållsmässigt tycks Hjerpes mentalitet hämta sitt stoff från en folklig tradition som även den länge undersökts alltför mycket utifrån schabloner och i klump för vitt skilda yrken och regioner, eller utifrån den lärda traditionens begrepp — vilket trots allt även det av Jarrick använda upplysningsbegreppet är ett gott exempel på.

Det mest välkända exemplet på en diskussion om folklig mentalitet på svensk botten är kanske diskussionen om absolutismens patriarkalism eller Hustavlans ideologi. Den funktionella treståndsläran har i Sverige fått sitt namn av Hilding Pleijel och har beskrivits som ett uttryck för en gemensam mentalitet för det förindustriella samhällets människor. En uppfattning som på senare tid problematiserats från skilda utgångspunkter.

Jarricks anslag visar på det nödvändiga i att ta till sig den så kallade nya kulturhistoriens kritik av bruket av bestämd form i singularis inte bara i talet om upplysningen, utan om det mesta som rör folklig kultur. Det är nog inte nödvändigt eller tillrådligt att kollapsa i en principiell metodisk individualism — var ska för övrigt den göra halt i en postmodern diskurs, där det individuella jaget ses som ytterligare en av de fiktiva berättelserna om världen? Men större lyhördhet för variation och artikulationsförmåga är att rekommendera *även* i studiet av 'folket'.

Gemensamt för forskare med så skilda ansatser som Peter Gay, Arne Jarrick, Tore Frängsmyr och de flesta som vill ha en väldefinierad epok eller intellektuell strömning att karaktärisera med termen Upplysning är att de snabbt övergår till ett

antal substantiella kännetecken på det upplysningstida tänkandet. Ett antal typiska motivkretsar identifieras där följande är vanliga:

- tilltro till *vetenskapens metoder* som (enda) vägen till kunskap; logiska slutledningar grundade på empiri, helst systematiska experiment;
- vetenskapen får sin samhällseliga laddning genom att dess metod ses som framstegsvägen för samhällsutvecklingen i stort, snarare än förtröstan på traditionella auktoriteter: genom mer kunniga människor läggs grunden för ett mer *rationellt samhälle*;
- i detta resonemang ligger en potential för ohämmade förhoppningar på framtiden, en principiell *framstegstro* och en principiell attack på traditionen och traditionella auktoriteter;
- traditionens legitima grund är idén om historiska auktoriteter: gud, kyrkan, lagen och institutionerna rymde i traditionellt tänkande åtminstone en blek avspiegling av den forna visdomen, men i kritiken blir de en barlast vars inflytande bör reduceras i utbyte mot en *principiell tolerans* för olika tro- och åsiktsriktningar;
- inte minst gäller attackerna kyrkan som institution och därmed i förlängningen en tendens mot *sekularisering*, även om enskilda filosofer gott kunde vara nog så fromma;
- en *relativisering av de traditionella kulturella värdena* kunde ske genom (den fiktiva) reseberättelsen som framställde förhållandena i Europa som tidsbundna och absurda i förhållande till de förelagt primitiva, men naturliga, förhållandena på de upptäckta kontinenterna.

Enskildheter i denna bild diskuteras livligt i forskningen, men helheten känns säkert igen. Kärnan i definitionsförsöken är substantiell och mycket av debatten handlar om vilka av dragen som ska anses vara fundamentala. Jag tycker det finns anledning att hålla med dem som påpekar det vanskliga i att söka upplysnings-traditionen i enskilda elements (idé)historia, genes. På det sättet kan sällan en epok, eller ett humanistiskt Paradigm fastställas. Det är, med denna ansats, en specifik kombination, en samtidighet, kanske sprungen ur en gemensam erfarenhet eller historisk belägenhet som kan ge den nödvändiga historiska specificiteten åt Upplysningsbegreppet.

Om vi studerar dessa karaktäristika var för sig kan modern forskning, vilket tidigare antytts, nog finna några upplysningsdrag även hos bönderna, men de blir inte dominerande: bilden av bönder som i allt var motsträviga mot reformer på jordbrukets område har fått betydelsefulla nyanseringar i modern forskning som finner att bönderna agerar konsekvent och rationellt i de flesta politiska frågor. Ekonomhistoriker har påvisat att frånvaron av tunga investeringar i teknik i

bondebruken inte visar på en principiell fientlighet mot framsteg utan är resultatet av en rationell kalkyl där risker och kostnader i en kapitalfattig och naturberoende verksamhet, vägs mot tänkbara vinster. Samma sak gäller en del kollektiva lösningar, t ex sockenmagasin och fattigvård som inte a priori bör avfärdas som traditionellt legitimerade, utan mycket väl kan betraktas som ekonomiskt rationella. Skiftena genomfördes i de flesta fall med bönder som initiativtagare, ensamt eller tillsammans med ståndspersoner.

Å andra sidan tycks det i 1700-talets bondemiljö finnas få av de mer kämpande angreppen på de traditionella auktoriteterna: vi finner få principiella angrepp på kyrkan och prästerskapet, varken i riksdag eller i lokalpolitik. De flesta bönderna tar inte aktivt del i någon läskultur utanför den kyrkliga. Om de läser självständigt så tycks det just vara som 'läseri', d v s i väckelsetradition snarare än som ett led i sekulariseringen.

En snabb överblick över forskningsläget ger alltså egentligen ingen anledning att pröva inskrivningen av bönderna i upplysningsforskningen, om vi inte vidgar definitionen så att upptäckten av dem som inom sina ramar rationella människor ger inträdesbiljett. Kanske renderar den upptäckten i så fall snarare den historiska forskningen ett senkommet inträde i upplysningstraditionen...

Jag gör ett försök till. En annan utgångspunkt än den substantiella, att försöka fastställa de för alla gemensamma upplysningstida attityderna, är att fokusera formen för eller perspektivet i reflektionen. Johan Hjerpes reflektion över sig själv och världen, hans tilltro till värdet av den egna åsikten och förmågan att genom egna iakttagelser göra en bättre bedömning av världen än de auktoriteter han läser, tillsammans med hans åtminstone rudimentära vilja att kommunicera sina åsikter, är enligt det perspektiv jag ska föreslå i grunden att betrakta som *upplysta*! Jag ser inte detta som en egentligen 'ny' ståndpunkt: Kants samtida svar på frågan om vad upplysningen är, vilket citerades i korthet i inledningen, lade tyngdpunkten just på myndigheten, att ta fullt ansvar för sina egna val. Jag vill bara lägga till att formen för detta ansvarstagande är bredvilligheten, viljan att argumentera för detta i offentligheten. Detta är nytt i varje fall i förhållande till böndernas månghundraåriga strategi att i det längsta *undvika* öppen argumentation som bara alltför lätt slog över i konfrontation med en relativt svag och därför brutal övermakt.

Den definition av upplysningen som jag vill utveckla ansluter i någon mån till Jürgen Habermas då han avvisar en substantiell definition till förmån för en procedural. Det är vissa formella regler som styr kommunikationsformerna, men som sedan får en normativ innebörd som är upplysningens kärna. Försöket kan här ses som en lek med tolkningstraditioner, en undersökning av vetenskapliga

diskursers kapacitet att producera nya sanningar, men anknytningen till diskussionen mellan Habermas och Foucault eller för den delen Adorno/Horkheimer antyder en annan viktig grund för att jag finner experimentet meningsfullt: jag ser det som ett i grunden normativt projekt som bär vidare på 60- och 70-talens ambitioner att skriva historia underifrån.

Om detta är ett möjligt perspektiv skulle även böndernas alltmer självmedvetna uppträdande på bl a de svenska sockenstämmorna under 1700-talets senare hälft ses som en väsentlig och knappast uppmärksammas del av den svenska upplysningen. Det är ett perspektiv och en hypotes som även motsäger internationell forskning där bönderna samstämt betraktats som konservativa och traditionalistiska bromsklossar.

Det lokala självstyret har i Sverige medeltida, och förmodligen på ett djupare plan närmast universella, anor. Är det inte troligt att människan i alla tider strävat efter både respekt från andra och efter självbestämmande? Dessa potentiellt motstridiga intressen kan idealtypiskt tillfredsställas antingen genom samarbete eller maktutövning. Institutionella lösningar på relativt egalitära arenor där ömsesidigheten och det relativt breda deltagandet i beslutsfattandet lämnas spelrum bör ge en 'optimal' lösning på förhållandet mellan individ och samhälle, åtminstone i ett förindustriellt samhälle. Där förstärks och förankras dessutom den politiska kulturen av yrkespraktiken: det tekniskt enkla jordbruket och boskapsskötseln var överallt i världen en organisation med många kollektiva inslag. Naturligtvis finns de snabba och starka lösningarnas idealtyp i hög grad närvarande i historien: den hierarkiska maktens princip. Upplysningens dialektik skapas genom att de *bägge* med en procedural definition på upplysningen kan utnyttja sig av denna för sina syften. Emancipation eller maktutövning blir till latenta möjligheter som ingendera är helt främmande för upplysningen, men maktutövningens princip rymmer starkare motsättningar och spänningar i det att den tvingas förneka för andra det den vill vinna för egen del. Även maktutövning baserad på kunskap och välvilja står i motsatts till den egalitära principen: förnufts hegemoniska anspråk slår ut toleransen och den principiella jämlikheten.

För Sveriges del tillkommer en rad specifika historiska sammanhang som utvecklar sockenstämman och tinget till två viktiga arenor för identitetsskapande och lokalt självstyre. En gles befolkning, en fåtalig adel i ett stort land, en stor andel självvägande skattebönder — allt bidrar till att stärka självstyrelseinstitutionerna — att härska utan grundläggande samtycke under sådana premisser ter sig mycket kostsamt.

Tinget är mycket betydelsefull som en legitim arena för både kontroll och konfliktlösning, för integration av det äldre samhället, men som utvecklare av en

bondeupplysning spelar den troligen rollen som en mer allmän bakgrund. Där skapas en självsyn för bönderna som *juridiskt* fullvärdig medborgare - det rättsliga nyskapandet ligger framför allt i doktrinutvecklarnas händer och då är det romerskrättsliga principer om majestätets höghet, regalrätt och privat äganderätt som står mot en äldre sedvanerätt på oavlåtlig reträtt, om än envist försvarad av de välrepresenterade bondemenigheterna. Naturrätten som ett försvar för mänskliga rättigheter utvecklas inte här och förblir svagt företrädd även bland de högre stånden, där dess artikulering hade hemortsrätt på kontinenten. Bonden blir alltså här alltmer ett rättsobjekt för lagen, inte tvärtom. Eller?

Den stora ökningen av handlingar på tinget under framför allt 1700-talets lopp kan tolkas på två sätt: de är i enlighet med den ovanstående vedertagna tolkningsramen ett uttryck för den judiciella revolutionens professionalisering och byråkratisering av den rättsliga processen. Detta är den vanliga tolkningen, men på senare år har man även framhållit det faktum att allmogen *inte* väljer andra arenor för sitt agerande som ett tecken på att tinget är en öppen institution som visserligen blir alltmer fixerad i konturerna, men som samtidigt folk lär sig att hantera med allt högre grad av expertis och på *det* sättet gör de ursprungligen främmande redskapen till sina. I den processen 'tvingas' en allt högre grad av självmedveten artikulering fram; ett fint exempel på upplysningens omvända dialektik. Det har även poängterats att bakom folks användning av tinget kan finnas ett från den officiella lagen delvis annorlunda normsystem, en självständig sedvanerätt, eller om man så vill en folklig naturrätt.

Sockenstämman utveckling visar en motsatt parabel på grund av en större institutionell flexibilitet. Kyrkans relativa fattigdom efter reformationen ger sockenstämman, alla socknens jordbrukare och skattedragare, en extra maktbas som 'frivillig' bidragsgivare till allt från oblatinköp till organisering av spannmålsunderstöd. Denna ideologiskt och praktiskt helt centrala institution, var hänvisad till *samtycke* för huvuddelen av sina resurser. Ett bondeinflytande redan över den traditionella auktoriteten tillväxer och tar sig mer än ett proto-demokratiskt uttryck redan i menigheternas val av präster.

Mot mitten av 1700-talet sker en kraftig förändring av verksamheten på sockenstämman. Både sakområden och tonen i arbetet sekulariseras. Ett säreget samspel mellan en reforminriktad 'upplyst' överhet både i skepnad av merkantilistiska eller fysiokratiska reformatörer och ett neologiskt prästerskap samspelar med böndernas allt mer självmedvetna uppträdande på sockenstämman under 1700-talets senare hälft.

Forskningen har sett en förändring av sockensjälvstyret från 1760-talet och framåt, vars huvuddrag kan tecknas på följande sätt:

1. En traditionell, kyrklig arena får, eller tar, alltmer av sekulariserade, kommunala

göromål under sin kompetens.

2. Inte under något skede har menigheten accepterat den kyrkliga eller världsliga auktoriteten som legitim utan hänsyn till innehållet i deras anspråk, men under 1700-talets slut kommer detta fram som en allt självständigare och mer individuell och artikulerad 'motsägelseanda'.

3. En ökad vikt ges åt det principiellt egalitära och beslutandeformerna — en intensiv ovilja att delegera beslutanderätt kommer till synes samtidigt som en ibland principiell eller formell underdånighet gentemot överhet och ståndspersoner blir allt mindre trovärdig och allt oftare trotsas, uppenbarligen utifrån en uppfattning om den legitima rätten att bli behandlad som en like oberoende av ståndskrankor.

Mycket av detta är synligt även på en nationell arena, tex i riksdagsarbetet, men jag vill mena att det är ännu mer artikulerat och radikalt på sockenstämman — t ex erkänns ju där inte ståndsprincipen i några institutionella arrangemang utöver prästens ordförandeskap; utvecklingen av arenan accelererar snarare under det gustavianska enväldet då riksdagen förtvinar.

Vid 1700-talets slut är den formella självständigheten för bönderna i självstyret så viktig att man kan ta principiella strider, organiserade och ibland skriftligt artikulerade för detta trots goda sakargument från ståndspersoners sida. Detta förhållande ändras radikalt till 1800-talets mitt då en gemensam 'saklighet' präglar deras försök att *tillsammans* med andra besuttna hantera det växande 'problemet' med de obesuttna: Ordningen, de fattigas flyttningar, osedliga leverne och som man tycker alltmer ökande brottslighet, deras allt högre belastning på fattigvården blir ett ofta mer påträngande problem än överhetens krav. En effektivare undervisning, övervakning och kontroll av de obesuttna växer alltmer fram som ett kommunalt behov förankrat i breda skikt av såväl bönder som ståndspersoner.

I den sista utvecklingen ser vi även nödvändigheten att anknyta till den 'mörka diskursen' om upplysningen som framför andra Michel Foucault lyft fram som det mest karaktäristiska: upplysningen förs framför allt vidare i en maktdiskurs, uttryckligen och uppenbart i de upplysta despoternas ambitioner, men på ett mycket djupare plan genom att kunskapen i sig är en av de effektivaste maktteknikerna. Denna process kan iakttas på lokalplanet mycket konkreta handhavande av de fattiga på 1800-talet.

Både i Tyskland och i Frankrike har man försökt förstå det 'slut' som upplysningen kommer till omkring 1780-talet som en polarisering, en inversion av begreppen och reaktion mot rörelsen. Kraftigast är detta brott i Frankrike, medan den sociala basen för upplysningen i Tyskland i betydligt högre grad kämpar för att hålla samman en viss konformitet i det politiska uppträdandet med ett befordrande av förnuftets omdanande kraft. Frågan är om upplysningen 'tar slut'

eller om förskjutningarna ska uppfattas som en fortsättning på vissa latenta möjligheter som *också* finns inbygda i rörelsen själv.

Denna diskussion skulle föra för långt, men jag menar att som ett forskningsprogram bör ett flertal av sinsemellan ganska isolerade forskningstraditioner rörande både den 'ljusa upplysningen' om filosoferna å ena sidan och om borgerliga offentligheter å den andra konfronteras med 'den mörka upplysningens' kontrollperspektiv i Foucaults diskursiva analyser för att även i forskningsarbetet upprätthålla en *Upplysningens dialektik*, för att låna Adorno och Horkheimers term från 1944 då de reste problematiken i boken med samma namn. De rymms bägge som två tendenser i *samma* rörelse.

Invändningar mot en substantiell definition av upplysningen har diskuterats dels principiellt och dels empiriskt: böndernas beteende kan i mångt och mycket beskrivas som ekonomiskt rationellt och förnuftigt. Även den orubbade, ja den i väckelserörelserna till och med revitaliserade folkliga fromheten, 'vidskepseln', har tagits upp som ett bevis för småfolkets traditionalism. En annan syn har emellertid även i denna fråga börjat göra sig gällande i forskningen. Kanske ska den folkliga väckelsen från 1700-talets slut ses som ett självständigt, myndigt, svar *både* på ortodoxins hierarkiska enhetslära *och* på en neologiskt 'upplyst' överhet som framträder parallellt vid slutet av 1700-talet? Redan tidigare kan kyrkan helt ofrivilligt ha lämnat betydande bidrag till upplysningen, inte bara genom sin medverkan i etablerandet av sockenstämman, utan också i spridandet av läskunnigheten - en procedur som kan användas för många syften, från att ge ett personligt tillträde till helighetens källa, bibeln och andra religiösa böcker, till en inbjudan att läsa, om inte Diderot i första hand, så åtminstone almanackornas råd och tips till jordbrukaren. De tomma raderna i almanackan utgjorde också en av de första inbjudningarna till dagboksskrivandet - självreflektion och iakttagelse fäst på pränt.

Det framåtsyftande har ofta identifierats med den sekularisering som ligger i förlängningen av varje individualisering av religionen. I den här framförda tolkningen ligger betoningen på att den väckte litar på sin egen legitima förmåga att även fatta avgöranden i de mest grundläggande kosmologiska och teologiska frågorna, välja både skrifter och präster, organisera sig och stå för dessa slutsatser i offentligheten.

Inte kan vi väl diskvalificera människor från Upplysningen då de använder sin erövrade legitimitet, självkänsla, tro på den egna förmågan, förnuftet och iakttagelserna — bara för att de kommer till andra slutsatser än vad samtidens ståndspersoner, eller vår egen medelklasskultur föreskriver? Det verkar föga Upplyst...

För de svenska böndernas del har jag sökt en i stort sett inhemsk förklaringskontext: den svenska hemmansägaridentiteten, med sin kraftiga modernisering av såväl jag- som samhällsuppfattning:

Under 1700-talets lopp medför de förändringar som bönderna åstadkommer i sin ställning att de utvecklar en rad särdrag i sin produktion som kan karaktäriseras som modifierad, eller fri bondeproduktion: man säkrar äganderätten till sina fortsatt småskaliga produktionsenheter och åstadkommer en lagstiftning och praxis som garanterar en allt högre grad av självstyre inom ramen för dessa. Det är en utveckling mot självständiga småskaliga enheter, fria att agera på en eventuell marknad. Samtidigt är marknaden så outvecklad, farlig och oförenlig med flera av bondehushållens traditionella mål att man även fortsättningsvis i första hand fullföljer subsistensekonomins syfte, självhushållningen, och först därefter agerar på marknaden. Även detta har då i första hand andra syften än att vinsten ska återinvesteras i produktionen. Syftet är att ge barnen minst samma ställning i samhället som föräldrarna haft, vilket blir allt svårare i takt med ökad befolkning och stegrade jordpriser.

Vi får en självständig bondeekonomi, med kapitalistiska ägandeformer, men utan ett genomträngande marknadsberoende. Ett led i att säkra och utveckla bondens existensform är att låta principerna om självkontroll och lokalt självstyre få största möjliga genomslag. Inte helt överraskande avviker den ekonomiska utvecklingen från det engelska idealfallet av Kapitalismen Framväxt, på liknande sätt som Bondeupplysningen avviker från en idealtypisk Upplýsning baserad på de franska filosofernas praktik. Men visst förefaller det kunskapsteoretiskt motiverat att ändå berätta bägge historierna med likartade begrepp och i ett sammanhang? Definitionen på de syntetiska begreppen måste vara tillräckligt vida för att fånga det likartade och tillräckligt oprecisa för att ge spelrum åt variationen, samtidigt som inte hela den kulturella verkligheten får tillåtas kollapsa i ett enda begrepp.

Denna strävan efter självbestämmande, autonomi och myndighet tar sig också uttryck i en ovilja att finna sig tillrätta med den i Hustavlän, kyrkans samhällslära, tillskrivna rollen som lydig undersåte och åhörare. Däremot har bonden lättare att skriva under på de krav på respekt för husbondens auktoritet som ingår i budskapet. Kraven på autonomi, till viss del utövad inom gården och i byn, till viss del på sockenstämma och häradsting och kontroll av egendomen har sina motsvarigheter i andra grupperns likartade krav. När det gäller kontrollen av de lägre skikten i samhället förekommer ofta samarbete över ståndsgränser. I andra fall står ambitionerna mot varandra.

Det säregna med den svenska politiska kulturen är i hur hög grad och med vilken kompetens de svenska bönderna förmår utveckla sina skäl och omvandla

sin ekonomiska betydelse till en politisk kraft som verkar genom förhandling *inom* etablerade institutioner. Den Svenska Modellens rötter är djupt förankrad i den svenska landsbygdens mylla.

I en nordisk, eller för den delen europeisk kontext blir frågan förstas i hur hög grad de fenomen jag beskriver hänger samman med vad vi sammanfattande kan kalla den starka hemmansägarklassens formering. Är den tolkningsramen relevant, ja då bör vi faktiskt ha en ganska specifik Low Enlightenment i Sverige/Finland till skillnad från i Frankrike eller för den delen i vart fall Danmark och eventuellt Norge (som konstitutionellt ingår i Danmark, men socialt till många delar liknar Sverige).

Mitt bidrag till diskussionen om definitionen av upplysningen ser något annorlunda ut än de jag stött på i litteraturen. Den är en konsekvens av försöket att föra samman den traditionella diskursen om High Enlightenment med den nyare forskningen om Low Enlightenment, samtidigt som jag varit inspirerad av forskning om borgerlig offentlighet och nya sammanslutningsformer och deras betydelse utifrån ett praxisperspektiv.

Om jag ska försöka sammanfatta hur jag ser relationerna mellan de olika ansatserna till definitioner i en tentativ tablå så står den nog inte orubbad inför en mer grundläggande granskning. Kanske kan den ändå bidra till en diskussion jag finner nödvändig.

Tablå över olika typer av ansatser, forskningstraditioner rörande Upplysningen. 'ljusa', civilicerande och / 'mörka', disciplinerande utgångspunkter.

Definition	Substantiella	Formella, procedurella
Program	1. Les Philosophes / Upplyst despot	3. Borgerlig offentlighet / rationalism
Process	2. Läskultur / kunskap om makt	4. Borgerligt offentligt artikulerad myndighet, lokal expertis/icke-jämlikt utövad?

Anledningen till att mer utarbetade scheman av detta slag bör göras är både vad jag inledningsvis kallat Den Stora Samtidigheten och behovet av att relatera olika forskningsansatser till varandra.

Samtidigheten och relationen har noterats för en rad fält, från de uttryckliga och relativt lätt iakttagbara förbindelserna mellan amerikanska och franska revolutionen. Där kan den fortfarande diskuteras i termer av idéspridning och personliga kontakter och man kan nå en sorts trovärdiga kausala kedjor. När sedan den franska upplysningens läsecirklar har dragits in i diskussionen är därefter utvidgningen till studier av läskultur och fria associationer i stort en given forskningsstrategi. Från definition 1 inbegrips 2 och 3 i dessa ansatser i allt vidare koncentriskt. Men hur gör man med 4? Om resonemanget här har något för sig råkar vi in i allvarigare kunskapsteoretiska problem då bönderna i Älmeboda ska ställas i relation till ett tänkt upplysningens centrum. Vilka kontakter, vilken interaktion har sådan intensitet och kvalitet, d v s inträffar så ofta och med ett så uttryckligt budskap att det kan sprida Upplysningen till Älmeboda? Ett alternativ till idéspridningsparadigmet är Wallersteins ekonomiska världssystemansats. De kommersiella relationernas omdanande och civiliserande kraft har i Sverige prövats i en undersökning av Johan Söderberg. I Sverige finns även en tradition där statens penetrering av lokalsamhället tillmätts en mycket stark formativ kapacitet. Försök har gjorts att kombinera alla dessa krafter i anslutning till Norbert Elias civilisationsteori.

Här är inte platsen för en mer utförlig och argumenterad diskussion om hållbarheten i dessa anslag. Jag *tror* varken att de intellektuella eller kommersiella kontakterna är av den art eller intensitet att de kan bära den förklarande tyngden för de småländska böndernas ändrade uppträdande på 1700-talet. Som framgått menar jag inte heller att det är statens aktiviteter och höga ambitioner som huvudsakligen kan förklara utvecklingen av böndernas politiska kultur. Då återstår interna förklaringar där människans eviga strävanden efter självrespekt och självbestämmande just under 1700-talet når ett läge där det ser ut att finnas vissa likheter med rörelser i Tyskland, England och Frankrike. Och så står vi där — igen — med en samtidighet som lämnar fritt spelrum för spekulationer om en *Zeitgeist*!

Fördelen med att skriva in smålandsbönderna i Upplysningen tycks alltså vara att vi får ett svårlost historiskt problem på halsen. Det eventuella värdet ligger i att artikeln visar på en av de möjliga sätten att *resa* problemet, inte att den kommer särskilt långt med att lösa detsamma. Men jag menar att det är ett *verkligt* problem som mikrohistoriska och makrohistoriska anslag ofta står inför: hur ska skeendena i respektive kontext relateras till varandra. För att få mig att avstå från att utveckla detta besvärliga projekt måste jag övertygas om att, för det första, Den Stora Samtidigheten är en kunskapsteoretisk fiktion, att jag är ett offer för de gamla stora berättelserna. Då faller den historistiska motiveringen till inskrivningsförsöket. För det andra behöver jag också få påpekat att inget nytt kommer fram i synen på vare

sig böndernas liv och kultur eller Upplysningen genom alltför skruvade tolkningsförsök. Då faller den kunskapsteoretiska motiveringen. Till sist måste, för det tredje, den etiska grunden för inskrivningen av allmogen i upplysnings-traditionen tillbakavisas som obsolet, eller missriktad: det finns inget av vikt att hämta ur en förståelse som visar på vanliga människors aktiva om än omedvetna del i skapandet av Sveriges eller Västerlandets historia.

Om utmaningen efter en diskussion kvarstår ska det bli spännande att se vart den leder - den handlar trots allt om hur vi ska förstå, utvidga och använda gränserna för våra egna möjligheter!

Litteratur

En rättvisande bibliografi rymms inte på några rader. Endast fyra författarskap som omnämns i texten och med sina respektive litteraturgenomgångar är lämpliga startpunkter för den intresserade ska redovisas: Tore Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen. En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt* (Wiken, 1993) går igenom den svenska upplysningen på jakt efter speglingar av den franska förebilden. Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet* (Tiden, 1992) representerar och redovisar nyare europeisk forskning rörande folklig upplysning bland städernas småfolk. Johan Söderberg, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750 — 1870. En regional analys* (Almqvist & Wiksell International, 1993) testar en bred civilisationshistorisk ansats på svenskt material. Min egen avhandling, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850*, *Bibliotheca Historica Lundensis* 72 (diss Lund, 1992) har bildat utgångspunkt för försöket att skriva in en svensk landsbygds erfarenhet i upplysningsberättelsen.

Ett stort tack till Högre seminariet i historia vid Högskolan i Växjö som lämnat flera viktiga synpunkter på en preliminär version av uppsatsen. Tack även till Kenneth Johansson, Historiska institutionen, Lunds universitet som påpekat nödvändigheten av att vidga diskussionen om *varför* ett tolkningsförsök av detta slag är mödan värt och för inspiration genom samarbete och läsning av avhandlingsmanus. Erling Sandmo, IKS-Avdelning för historie, Universitetet i Oslo, har bl a stått för viktiga anmärkningar om möjligheterna att skriva in tinget i upplysningstraditionen, vilket jag tackar för.

Utilism och upplysning - exemplet Åbo

Rubrikens två begrepp är av samma slag som "skolastik" och "humanism": de betecknar dels en idéföreteelse knuten till en bestämd epok och omtalas då i vanligen bestämd form - "utilismen", "upplysningen" - dels en mer överhistorisk kategori som inte är förbunden en viss tidsperiod.

Vad gäller upplysningen, så menar jag i det följande i första hand 1700-talets upplysningsidéer, men den obestämda formen i rubriken anger att begreppet ideligen flyter in i den överhistoriska innebörden. Detta har har att göra med att definitionen av det historiska upplysningsbegreppet som bekant är oklar.

Begreppet utilism är inte lika etablerat i den idéhistoriska terminologin. Ordet "utilism" myntades i svenskan under 1800-talet. Det användes då synonymt med "utilitarism" och betecknade dels den utilitaristiska riktningen i filosofin, dels en mer diffus nyttoverm. Men det har i svensk historieskrivning också kommit att beteckna den omsorg om den nationella ekonomiska nyttan som utmärkte frihetstiden. Utilismen i denna historiska bemärkelse har sin omedelbara bakgrund i merkantilismen, även om själva nyttobegreppet har en lång och komplicerad historia.

Utilismen kan betraktas som en ofilosofisk utilitarism. Som sådan har den åtskilligt gemensamt med upplysningen, t.ex. det sekulariserade perspektivet, kritiken av föråldrade inrättningar som anses hindra samhällets ekonomiska förkovran, och strävan att sprida nyttig kunskap. Tryckfrihet och religiös tolerans är upplysta käpphästar som i Sverige länge motiverades i utilistiska termer, dvs med deras nyttighet för näringarnas upphjälpande. De utilistiska och upplysta kraven är således ofta desamma, men det upplysningsfilosofiska språket är annorlunda än det utilistiska. Argumenteringen sker i regel i universella, principiella och moraliska termer; den är mer *ideologisk* än den utilistiska. Ett intressant idéhistoriskt problem, som inte närmare kan behandlas här, är hur förhållandet mellan det utilistiska och det upplysta språket ser ut: är det alltid så att det utilistiska argumentet kommer först för att sedan s.a.s förädlas till upplysning? Eller kan förhållandet vara det omvända, att man t.ex., som Arne Jarrick föreslog i diskussionen på symposiet, i taktiskt

syfte argumenterar utilistiskt när man i själva verket har upplysta avsikter. En annan fråga är när och under vilka omständigheter det blir konflikt i stället för harmoni mellan utilism och upplysning. De pragmatiska och krassa ekonomiska motiven behöver ju ingalunda vara förenliga med de moraliska och ideologiska argument som upplysningens teoretiska förhållningssätt kan generera.

Utilismen kan studeras på många håll i frihetstidens Sverige, främst hos ekonomerna och hos personer verksamma i de politiskt och ekonomisk centrala kretsarna i Stockholm. Den tydligaste av alla utilister är nog Anders Nordencrantz, ett råskinn i branschen, som på knagglig svenska krävde tryckfrihet, inrättandet av folkbibliotek, religiös frihet och avskaffande av ståndsprivilegierna m.fl. radikala ting.

Här skall det handla om en beskedligare, men knappast mindre betydelsefull utilism i en mer perifer miljö, nämligen universitetet i Åbo på 1730-,40- och 50-talen. Det var en utpräglat ecklesiastisk miljö, där de flesta studenterna blev präster och de dominerande figurerna var teologer. Anknytningen till det merkantila livet var svag medan däremot omsorgen var stor om de agrara näringarna, med namn som Adrian Gadd och Per Kalm bland professorerna. En viktig person i Åbo-miljön var Johan Browallius, publicist, naturvetare, politiker, teolog och biskop.

Jag har undersökt idéerna i ett begränsat källmaterial ur denna miljö, nämligen de 117 dissertationer som professorn i latinsk vältalighet Henrik Hassel presiderade för mellan 1729 och 1756. Dessa avhandlingar är som 1700-talsdissertationer brukar vara, dvs brokiga till sitt innehåll, starkt varierande till ambitionsgraden och omfånget samt svårbestämda när det gäller författarskapet. Hassels avhandlingar företer emellertid i jämförelse med andra dissertationssamlingar av elokvensprofessorer ovanligt klar tendens i teman och åsikter, och ur dem kan man plocka ihop en utilistisk ideologi eller tidsanda, reflekterande allmängods i tiden och påbjudna värden men också Hassels medvetna val av infallsvinklar och poänger, även om han inte behöver ha hållit i pennan.

Utöver Hassels avhandlingar har jag använt några dissertationer av Browallius, som är av betydelse när det gäller den filosofiska grunden för den aboensiska utilismen.

Ty det finns faktiskt en sådan en filosofisk grundval, nämligen Francis Bacons vetenskapssyn, återgiven i fragmenterad och rudimentär men ändå tillräckligt tydlig form. Utgångspunkten är en kunskapsteoretisk empirism. Kunskap får vi bara om den erfarenhetsmässigt givna världen. Vad som ligger bakom denna, tingens väsen, kan inte veta någonting om. Att på

spekulativ väg söka få reda på det är fåfång lyx, och metafysiska "fabler" från Pytagoras till Leibniz har inte fört vetenskapen det minsta framåt; ja t.o.m. den annars så gouterade Christian Wolff kritiserar på ett par ställen för onyttigt filosoferande. I stället anbefalls det tålmodiga, kumulativa och empiriska kunskapssökandet. *Veritas est temporis filia*, sanningen är tidens dotter, citerar Hassel Bacon som i sin tur hade citerat den romerske författaren Gellius. Det överordnade värdet i vetenskapen är nyttan, och det som inte leder till något nyttigt är inte värt att undersöka.

Denna utilistiska vetenskapsuppfattning hyllar emellertid inte bara nyttan utan är också infogad i en kristen, teologisk ram. I Hassels disserterationer, och än mer i Johan Browallius', betonas att vi inte kan på filosofisk väg veta något om orsakerna till skapelsen och om Guds väsen. Världen är kontingent, tillfällig, fritt skapad av Gud efter hans behag. Vetenskapen har därför att inskränka sig till kunskapen om denna världen och avstå från en spekulation som innebär att filosofi och teologi blandas ihop på ett otillbörligt sätt. Dessutom är den metafysiska spekulationen moraliskt förkastlig, eftersom den är onyttig och ett uttryck för både intellektuell förhåvelse och lättsinnigt förakt för det mödosamma slitet med observationer och experiment.

Baconianerna i Åbo kan placeras i den protestantiska kunskapsteoretiska tradition som utgick ur den senmedeltida nominalismen och som också Bacon själv omfattade. I denna tradition var det viktigt att betona Guds suveränitet och fria vilja. Gud kunde inte ha varit bunden av några idéer utanför sig själv eller ens i sitt eget väsen när han skapade världen, utan den var en produkt av hans vilja allenast. Denna voluntarism i uppfattningen av Guds förhållande till världen har i Åbo-miljön också en apologetisk funktion i försvaret av bibelns auktoritet. Gud var inte bara fri att skapa världen som han ville, han kan också efter skapelsen tillfälligt upphäva naturlagarna, vilka alltså även de är kontingenta; därmed finns det utrymme för underverk, av det slag som inträffade t.ex. när Gud klöv Röda havet mitt itu så att en landväg öppnades åt Israels barn i deras flykt undan egyptierna (2. Mos.: 21ff).

Den nyttiga vetenskapen är således också förenlig med bibeln. Det innebär dock ingen reaktionär ståndpunkt i förhållande till den nya vetenskapen. Heliocentrismen accepteras utan reservation, och i fysiken är det Newton som gäller.

Den kristna kunskapsuppfattningen är viktig och ingalunda blott en yttre ram och pliktskyldig pose. De övriga ingredienserna i Åbo-utilismen är inte lika invecklade i teologin. Idén om vetenskapens framsteg är en

konsekvens av den Bacon-inspirerade vetenskapsideologin, även om Bacon inte återopas. I en avhandling formuleras påståenden om inte bara vetenskapens utan hela civilisationens framsteg. Författaren företer vad vi kan kalla en empirisk framstegstanke och konstaterar att det under lång tid gått framåt i Europa och att ingen tillbakagång är att vänta i en tid då barbarinvasionerna upphört, krigen är mindre förrödande och furstarna månar om vetenskapen.

Till den historiesyn hör en nedvärdering av antikens betydelse. Den är inte lika användbar längre, skillnaderna mellan vår tid och de gamle är för stora. Den antika retoriken har ingen tillämpning längre annat än i akademiska festtal. Grekernas insatser i vetenskapen förringas likaså, i Bacons efterföljd. De var överlag alltför spekulativa och förtjusta i orden. I viss mån på bekostnad av grekerna framhålls istället de orientaliska folkens bidrag till vetenskapshistorien - Hassels uppfattning påminner om Martin Bernal's revisionistiska perspektiv på den grekiska kulturen.

Vad romarna beträffar, så uppvisar Hassel en negativ uppfattning av dem som är förvånande med tanke på hans ämbete som latinprofessor. Romarna var militärister och imperialister, endast krigandet värderades högt. I en omfattande avhandling förklaras Roms framgångar - en omdiskuterad fråga i den politiska idéhistorien, där bl.a. Machiavelli yttrat sig - inte alls med deras frihet eller dygd utan med deras grannars oförmåga att slå sig samman för att försvara sig.

Oviljan mot romarna hänger samman med den fredsvurm som är ett återkommande drag i Hassels avhandlingar. Krigiska hjältedåd - av Alexandrar och Caesarer - fördöms, den politiska historien utmålas som en dyster scen där samma blodiga drama ständigt upprepar sig med nya aktörer. Pläderingarna för fred beror nog till en del på ett personligt intresse hos Hassel - han talar om det i ett brev - men den var också ett vanligt utilistiskt tema under frihetstiden, kanske särskilt i Finland. Krigiska erövringar, inskräps det, är inte en lika säker väg till välstånd och makt som blomstrande näringar och handel. Se på Holland och Venedig, deras exempel visar, att stort territorium inte är ett nödvändigt villkor för makt och storhet.

I fredstemat kan vi iakttaga hur ekonomiskt motiverad utilism samexisterar med ett humant upplysningsargument. Vilketdera argumentet som är primärt är inte lätt att säga. Ett annat exempel på samma sak är när spartanernas sed att sätta oönskade barn i skogen kritiserats. Det sker dels under hänvisning till att detta bruk strider mot människovärdet, dels med argumentet att det kan beröva staten nyttiga begåvningar. I det

här fallet är nog det humana - och kanske snarare kristna än upplysta - argumentet först; antikens utsättning av barn är ett standardtema som behandlas i dissertationerna redan på 1600-talet.

Den negativa hållningen till antiken är det mest överraskande och i viss mån originella inslaget i Hassels avhandlingar. Till den ansluter sig ett vanligt utilistiskt krav, nämligen att vetenskapen skall behandlas på folkspråket i stället för latin. Därmed sprids nyttiga kunskaper till folket och vetenskapen kan göra nya framsteg. Det var ingenting Hassel själv praktiserade - alla hans dissertationer är på latin - men Åbo hade under frihetstiden fler avhandlingar på svenska än de andra universiteten i riket.

Pläderingen för svenska som vetenskapsspråk förenas med en konsekvent funktionalistisk språkuppfattning. Språkets uppgift är att kommunicera vetande, ingenting annat. Det är inte i sig bärare av någon kultur eller identifierbart med ett visst kulturinnehåll, som renässanshumanisterna trodde. Dess utformning bör underordnas kommunikationsmålet allena. Det bör vara enkelt och klart, vare sig man använder latin eller svenska. Onödigt estetisk eller ideologiskt betingad utsmyckning bör ransoneras. Retoriskt prål i latinet förkastas, likaså, när det gäller svenskan, vurmén för gamla, obsoleta ord i syfte att ge ålderdomlig färg åt språket. Renässanshumanisternas motvilja mot icke-klassiska termer i vetenskapsspråket avvisas; filosoferna måste få använda de ord de behöver. När det gäller normen för det rätta språket gäller principen att bruket är högsta lag, ja, på ett ställe heter det t.o.m. att "folket" (vulgus) bestämmer språket.

Det låter mer demokratiskt än vad det sannolikt är; med "vulgus" förstås knappast gemene man utan det språkbruk som är spritt i det skrivkunniga skiktet av befolkningen. Men attityden är demokratisk i så måtto, att den fränkänner de lärde eller någon annan expertgrupp rätten att ge normer för språket.

Alla Hassels åsikter om språket är underordnade ett upplysningssyfte så till vida, att det gäller att sprida nyttig kunskap i vidare kretsar än de lärdes. Hassel har inget principiellt resonemang om denna upplysning, men det finns hos Browallius. I sin skrift "Tankar öfver historie naturalis nytta" (1737) pläderade Browallius för att naturvetenskap skulle studeras regelmässigt i skolorna, till näringslivets gagn och rikets förkovran. Naturalhistorien borde kännas av präster, magnater, auskultanter och kanslist, fältskärar och doktorer, ja den kunde till och med med fördel spridas bland fruntimmer som tänkte sig ha hand om ett hushåll. Denna upplysningstanke förknippas hos Browallius med rikets rådande fria

statsskick: i Sverige äger undersåtarna själva den lagstiftande makten. Envar yngling kan hoppas på att en gång bli riksdagsman, och då bör han ha kunskaper i de ämnen varav rikets välfärd beror, enkannerligen naturalhistoria.

Samma föreställning om en nyttig naturvetenskaplig medborgarbildning återkommer i Åbo universitets remissvar 1754 på Uppfostringskommissionens förslag att helt yrkesinrikta universiteten, så det tillhörde uppenbarligen miljön i Åbo.

Vi finner således i de hasselska texterna en uppsättning teman och åsikter som sammantagna bildar en utilistisk ideologi - ty också utilismen får sägas vara en ideologi, i synnerhet om den har kristna element i sig. Bärande element i denna är den baconska empirismen i dess kristna sammanhang, en historieuppfattning, där grekerna och antiken är nedvärderade, och en empirisk framstegstanke; här till kan fogas uppfattningen att handel och näringar ger bättre framgång än krig; vidare önskemålet om vetenskap på folkspråket samt en språkfunktionalism motiverad av behovet att sprida nyttig kunskap. Lägg till detta det browalliuska upplysningstemat som är knutet till den frihetstida författningens jämförelsevis demokratiska politiska ordning.

I vad mån överensstämmer denna ideologi också med 1700-talets upplysning? Tilltron till vetenskapen tillhör upplysningen, framstegstanken likaså, vidare de olika åsikterna som har med spridning av kunskaper, upplysning i konkret mening, att göra. Också fredstemat med dess implicerade humanitet är förenligt med schablonbilden av upplysningen. Den distanserade hållningen till antiken är mer problematisk. Peter Gay framhåller ju i sin framställning av "les philosophes" i Frankrike dessas stora förtjusning i antiken och beskriver filosofrörelsen som en "paganism". Å andra sidan är distanseringen från antiken ett viktigt inslag i framstegstanken och föreställningen om den moderna tidens försteg, som är ett grunddrag i upplysningen.

Man kan i Hassels texter hitta ansatser också till andra klassiska upplysningsteman. Här finns tankar om religiös tolerans, närmast i anslutning till Pufendorf, men de är mycket försiktigt och harmlöst formulerade och innehåller inte någon kritik av ortodox prästvælde och religiös ofördragsamhet. Det samma kan sägas om politisk individualism och rättigheter. Locke citeras ett par gånger och värdet en fri författning framhävs, men samtidigt talas det om vikten av att undersåtarna uppoffrar sig för det gemensamma bästa och åsidosätter det egna ekonomiska

intresset för statens.

Intressantare är då kritiken av den antika retorikens vana att med känsloargument göra åhörarna till "slavar under en annans vilja" - den påminner om Kants berömda diktum om upplysningen som människans befrielse ur sin självförvållade omyndighet och att omyndigheten består i oförmågan att använda sig av sitt förnuft utan ledning av någon annan. Fast likheten är nog snarare en påminnelse om Kants beroende av stoiska och andra antika idéer om människans moraliska frihet och autenticitet än en anteciperings i Åbo av den kantska definitionen på upplysning.

Här finns alltså runt de centrala temata om vetenskap, framsteg och kunskapsspridning vissa halvkvädda klassiska upplysningsidéer. Men man måste förstås hålla i minnet vad som saknas. Det finns ingen kritik av bestående förhållanden, fr.a. ingen kritik av religion och kyrka, inte heller av fördomar - det är notabelt att Bacons berömda kritik av de olika idolorna som förvrider människornas omdöme nästan inte lämnat några spår alls i Hassels dissertationer. Likaså saknas alla hänvisningar till franska upplysningsfilosofer, inte så konstigt med tanke på att vi befinner oss i 1700-talets första hälft, men i Uppsala diskuterades Rousseau och Voltaire åtminstone omkring 1750. När det gäller spridningen av kunskaper måste man komma ihåg, att det framför allt är ekonomiskt nyttig kunskap det gäller. Teologi och politik skulle inte spridas, det kunde bli farligt; här vakade censuren. Det är också notabelt, att den medborgarbildning som skymtar i Browallius plädering för natural-historisk kompetens i varje hushåll uppenbarligen inte skall ha något ideologiskt innehåll - t.ex. historia och statskunskap i patriotisk anda - utan bara ett ekonomiskt-naturvetenskapligt. Det finns här ingenting principiellt, universellt och ideologiskt i den utilistiska argumenteringen.

Detta ointresse för det universella är ett drag som över huvud taget utmärker dissertationerna. Där står inte mycket om världsbildsfrågor. Grundläggande frågor om varats natur, materiens uppbyggnad, statens och moralens grundvalar diskuteras sällan, och sker det, är det som stöd för någon bestämd åsikt eller sats som skall inpräglas i läsaren. Världsbildsfrågor i och för sig har inget värde. Denna hållning beror till en del på den religiöst och teologiskt motiverade antimetafysiken: världsbildsfrågorna kan merendels räknas de onyttiga filosofiska fablarna. Men det beror också på själva källmaterialets beskaffenhet: avhandlingarna, inte minst de som ventilerades under elokvensprofessorn, var i första hand pedagogiska och retoriska alster, där nyttiga och belärande sanningar skulle torgföras, medan teoretisk diskussion av filosofiska

problem hörde till ovanligheten.

Till sist är naturligtvis den kristna dimensionen ett allvarligt hinder mot att tala om upplysning i samband med Åbo-miljön. Upplysningen skall enligt schablonen vara antiklerikal och kritisk mot åtminstone den uppenbarade religionen, men därav finner vi ingenting i de aboensiska dissertationerna.

Det är således svårt att proklamera Åbo som ett centrum för upplysningen. En adekvat beteckning på det idékomplex vi funnit i materialet är "kristen utilism". Men denna kristna utilism har flera upplysta drag. De viktigaste är tilltron till vetenskapen, framstegstanken samt strävan att sprida kunskap, upplysningsverksamheten. Ett sammanfattande ord för detta är *modernisering*, och modernisering är en central beståndsdel i såväl 1700-talsupplysningen, som ju brukar utpekas som "det moderna projektets" födelse, som det allmänna begreppet upplysning.

Denna modernisering är emellertid inte bara en teknisk modernisering. Den har också sin moraliska dimension, som inte är visionen av mänsklighetens väg mot ett förnufts och frihetens samhälle utan den kristna religionens lära att människan fått världen att bruka till sin egen nytta och Guds ära. Det finns dessutom en moralistisk dimension i form av misstro mot intellektuella utsvävningar och f.ö. även mot lyxkonsumtion av annat slag. Till den moraliska infattningen kan man också lägga en politisk-ideologisk, om vi ser till Browallius idé om den naturalhistoriskt skolade riksdagsmannen. Här närmar sig den utilistiska upplysningen rangen av politisk vision, en förutsägelse, inte av den inspirerade och briljanta debatten i franska revolutionens politiska församlingar, men väl av svenska riksdagsgubbar i tungfotat och glanslöst meningssutbyte om jordnära ting, inte så långt från vad som sedan blivit verklighet.

Jag menar att vi ändå här, i den perifera, ecklesiastika, latinska och strukturellt konservativa Åbo-miljön, som är fjärran från såväl den mondäna hovkulturen som de dynamiska merkantila miljöerna i Stockholm, hittar ett slags upplysning, en *nivå* av 1700-talets upplysning. Den är utilistisk och kristen, halvdan och grå i jämförelse vad som då och då kunde åstadkommas i Stockholm och Uppsala, för att inte tala om den franska upplysningens salonger. Den saknar alla ansatser till angrepp på religion, stat och auktoritet och innehåller inte ens den kritik av vidskepelse och oförnuft i förklaringar till naturfenomenen som naturvetenskapsmännen i frihetstidens Sverige i sina mer heroiska ögonblick kunde leverera och som Sten Lindroth velat se som de mest tydliga

uttrycken för en svensk frihetstida upplysning. Men i sin fromma strävan till modernisering är den ändå en upplysning, en kristen upplysning, om paradoxen tillåts, som spreds i det viktiga och talrika skiktet av präster och lärare och den vägen hade sin förändrande verkan. Jag tror att den är representativ inte bara för frihetstiden utan att detta slags moraliskt-utilistiska upplysning blivit ett arv som varit av betydelse i det svenska samhället ända in i 1900-talets välfärdssamhälle.

Bibliografisk notis

Ämnet har jag behandlat utförligare i en uppsats i *Lychnos* 1990, "Henrik Hassel - humanist och utilist". Till de litteratur som där anförts skall läggas några dissertationer av Browallius, fr.a. *De usu scientiae naturalis in theologia revelata* (1745) samt densammes skrift *Tankar öfver Historie Naturalis nytta* (1737). Om Anders Bachmanson-Nordencrantz har senast Lars Herlitz skrivit i *Scandia* 1991. Peter Gays stora verk om upplysningen heter *The Enlightenment: an interpretation* I-II (1967-69) och dess första del "The rise of modern paganism". Lindroths konception av den svenska upplysningen formulerades i uppsatsen "Naturvetenskaperna och kulturkampen under frihetstiden", *Lychnos* 1957. Också Tore Frängsmyrs uppfattning om den svenska upplysningen, senast framförd i *Sökandet efter upplysningen* (1993), är givetvis en bakgrund till detta symposiebidrag.

Jakob Christensson

Vitterhetens jakobiner, parnassförfattarna och den upplysta patriotismen

Jag tänker närma mig mitt ämne genom att lägga orden i annan mun: "Jag har lefvat i trettio år, och samlat någon ärfarenhet af lifvet under de åtskilliga öden jag genomgått. Född med lifliga känslor och en lättörd inbildning; från födelsen omgifven med ömhet, och upfostrad utan tvång; inkommen i den större verlden fri och oärfaren, har jag, likasom de fläste människor af min art, irrat äfvenså nödvändigt som upprigtigt, men blifvit straffad af de känslolösa och politiska varelser som omringade mig/.../Jag kände icke människorna, jag kände icke mig själf". I det följande framgår hur denne oskuld "uppfostrad att lefva i Oskyldighetens sälla tillstånd" strävat till sina "medmänniskors uplysning, sällhet och välstånd" men lönats ack så illa. Alltid hade han förföljts av fiender i en värld som var idel sken och förställning, ett moraliskt fördärv där man tvangs skilja mellan "pretexter" och "motiver". Vem som biktade sig så öppenhjärtigt i bladet *Werlds-Borgaren* som levde ett kort liv den politiskt heta hösten 1792, lär vi aldrig få veta. Det är heller inte överdrivet intressant. Det rör sig om en schablon, och klichéerna radar också upp sig i det följande. Den anonyme biktaren berättar om hur han ämnat lämna den fördärvade gamla världen för att finna dygden och lyckan annanstans, men valt att stanna; vidare berättar han hur han, numera fullvuxen "Man" utrustad med ett credo för stora själar som löd "ATT FÖRSTÅ; FÖRAKTA LYCKAN; och UPOFFRA SIG FÖR DET RÄTTA", var fast besluten att kämpa för sina ¹ upplysningsideal. Detta trots att "ännu hväser då och då en orm, ännu grinar afunden vid min lycka, ännu gillar sveket, och förtalet söker svärta mina afsigter."

Låt oss lämna den förtrolige och stridslystne skribenten där, för sedan lär han haft få skäl att yvas. Sådan den politiska utvecklingen gestaltade sig gick den tryckfrihet som han gjorde bruk av, i graven bara någon månad senare. Låt mig bara poängtera hur avslöjande schablonerna är. I sin rousseauanska ton, än heroisk, än självömkande, röjer de den självförståelse som tidens misslyckade litteratörer och havererade ämbets-

män bar på. Det gustavianska Sverige rymde varken dem eller deras ömhetsblödande hjärtan. Sverige var ett samhälle där med en terminologi lånad av swedenborgaren och pressrabulisten, Carl Fredrik Nordenskiöld, Credit stavades Slotts-Cansli, Rättvisa tyddes hwad kostar det?, alltmedan Rang var Snömos, och Sanning innebar landsflykt. Det var vidare ett samhälle där de mäktiga utnyttjade de svaga, ett land där parnassförfattarna Kellgren och Leopold roade sig med att avrätta litterära motståndare; något som födde revanchbegär, och nämnde Nordenskiöld talar så i blidare stunder om Kellgren som en "skamfläck" för "Mänskligheten och Vitterheten". Detsamma gällde övriga parnassförfattare. "Vi avsky dem" för att låta en sista oppositionell röst göra sig hörd, denna gång ur bladet *Democritus*, "innan de såsom låge Censorer visade sig på den litteraira skådeplatsen, satt den Svenska Litteraturen på sin Thron uti anständighet, helgad åt Nyttä och Almänt Vål, och hannes söner levde som hjälpsamme bröder med aktning för hvarandre". Fördärv, löd konklusionen, var allt som återstod efter åren med akademisternas tyranni.

Vad har nu den först anförde narcissistens berättelse med upplyst patriotism att göra? Den som bara talar om moraliskt fördärv och utanförskap. Och finns det verkligen några höga ideal om medborgerlighet att fiska upp bland skriftställare som låtit de nyligen citerade och så ömkliga fraserna gå i tryck? De som bara vittnar om avund inför lyckligare lottade skråbröder. Sambandet är inte direkt uppenbart, men dessa röster talar i alla fall om erfarenheter som styr inställningen till de värden och ideal som hyllas i ett samhälle. Dit hörde på gustaviansk tid upplysning och patriotism. De var två av de nyckelord kring vilket allt snurrade. Kungen själv levde dem. Han var filosof, och han var medborgare; "den förste medborgaren ibland ett fritt folk" som det hette när han 1771 lyfte spiran och lovade att göra svenskarna till "det lyckligaste Folk på jorden". Och många försökte verkligen följa exemplet. Präster, lantmätare, akademiker. Andra kom att vända tvärt mot den upplysning och den patriotism som Gustav den tredje beforderade. Till denna skara hör de tidningsskrivare som kommit till tals, och med tiden ska jag återkomma till dem och deras tolkning av den upplysta patriotismen. Men låt mig först berätta något om min forskning.

Jag skriver en avhandling om upplysningens spridning och karaktär i Sverige. Någon fix definition ska jag inte bjuda, forskningen blir ändå förlamande överfull av mer eller mindre skarpsinniga bestämmningar av alla intressanta fenomen; alltmedan det viktigaste, att verkligen finna dessa skjuts i bakgrunden. Så förhåller det sig med upplysningen.

Sökandet har hittills varit trevande, närmast ifrågasättande, detta trots att så många av tidens bildade visste sig leva i en upplyst tid och trots att de i bevarade tal, brev och skrifter skröt sig uträtta handlingar inriktade på allmän lycksalighet. Att deras uppfattning om vad som är upplysning eller vem som är upplyst ibland inte stämmer med våra förväntningar får inte hindra att ta dem på allvar. Att charlatanen Björnram av somliga ansågs som upplyst eller att swedenborgaren Nordenskiöld livet igenom blandade samman sin mästares läror med det förnuft, den frihet och den upplysning han mött i modefilosoferna för att nu ta två snudd på excentriska fall kanske kullkastar våra ritningar. Men vi kan inte för att rädda dessa bara ägna oss åt avfärdanden. Vi måste försöka förstå.

Hur ska vi då få någon rätsida på upplysningen om vi inte ska börja med att tukta och snäva in den med definitioner? - för vad jag propagerar för, är att vi söker den på bredaste möjliga front. Kanske genom att låta analogier styra undersökningen. Själv arbetar jag huvudsakligen med en sådan lånad ur kulturantropologin: upplysningen som en löst sammansatt symbolvärld. Betraktad som ett sådant betydelsesystem med nyckelord som "förnuft", "frihet", "lycka" vilka alla tog färg av de sociala miljöer de användes i, kan man studera hur upplysningen förenade verklighet med förhoppningar, dvs fungerade samtidigt som tolkningsram och handlingsprogram så att om fysisk verklighet och ideal inte redan möttes, så lovade de att åtminstone göra det inom en snar framtid där allmän "lycksalighet" äntligen skulle råda. Och under väntan på detta lyckorike styrde upplysningens honnörsbegrepp människors vardagliga handlingar, för att samtidigt själva omtolkas och omformas i denna praxis. Kanske kunde man mer konkret likna upplysningen vid en sinnrik konstruktion, en kollektiv tankebyggnad, eller snarare själva uppförandet av denna byggnad. Kanske skulle man tämligen impressionistiskt kunna betrakta den som ett utdraget katedralbygge. Planer, flitiga händer, nya skisser och fumlande nävar förenas om att modifiera ursprungsidén så att när väl taket läggs, och spirorna reser sig, förenar byggnaden element och stilar som stör varje sann purist.

Det är nog bäst att lämna denna hemspunna metafor där, inte minst som jag är osäker på om någon taklagsfest någonsin tog rum. Vad jag dock med mina metaforer vill fästa uppmärksamheten på, är dels det ständigt ofärdiga och motsägelsefulla i upplysningen, hur den bör ses som något som oförtrutet tolkas och omtolkas, konstrueras och omkonstrueras, dels hur denna ombytliga upplysning bör studeras i rörelse, aktivitet, och inte bara förvandlas till döda texter av past masters. Rätt förstådd fokuserar

symbolvärldsanalogin intresset till detta; till när, var och hur upplysningens nyckelbegrepp användes. Med ett sådant perspektiv måste upplysningen både sökas i det enskilda och det kollektiva. Det för vidare till olika domäner för tanken liksom skilda sociala sammanhang. Symbolvärldsanalogin låter mig dessutom behandla upplysningen både som ideologi och mentalitet, liksom som sagt, som liv, handling. Som stelnat liv återfinns den i nedtecknade ceremonier, i en rikhaltig hushållslitteratur, i vetenskapliga acta, i etikettböcker, tal, predikningar och teaterpjäser, eller, så kan den glimta fram i ett lika dumdristigt som utdraget encyklopediprojekt som det Gjørwell intill bankruttens rand sökte realisera. Upplysningen som liv kan också skådas i prästen och filosofen Pehr Högströms energiska men fruktlösa försök att odla mullbärsträd i Tornedalen. Högström, denne lapske Tacitus som han 1785 hedrande liknades vid i ett åminnelsetal i vetenskapsakademien av Ödmann, ägnat, att "uplifva medborgarliga förtjenster", kände naturlagarna. Men för en upplyst patriot var de på intet vis oryggliga. Med den envetenhet som följde med en rätt utvecklad upplyst patriotism kunde naturen riktas, uppfostras och tvingas att lydigt inrätta sig efter gagnet.

Med Högströms odlingsbemödanden sådana de beskrivs av Ödmann har jag kommit över till mitt ämne; till upplysningens ideologiska aspekter. Till hur runt honnörsorden patriotism och upplysning ett projekt att skapa den gode medborgaren tog form. Likaså ska jag beröra hur detta projekt blev omstritt, och därmed blottar sprickor inom upplysningen.

När uppstod den upplyste medborgaren? I någon mening hade han - och man var han - funnits sedan tidernas gryning. De antika författarna som lästes i skolorna, en Cicero, en Plutarkos eller en nybörjar-bok som Nepos, berättade om stora bedrifter utförda av fria och stolta män till egen ära och fosterlandets fromma. Ingen skolgosse kunde vid 1700-talets mitt ha undgått dessa exempel, kanske de också hade satt spår i hans föreställningsvärld, men annars var medborgaren utanför skolvärlden ännu inget ord som väckte anklag. Ofta betydde begreppet stadsborgare rätt och slätt. På bara några år skedde emellertid här i Sverige samma förändring som utomlands. Bibehållande sina antika konnotationer från skolböckerna knöts medborgaren till upplysningen för att tillsammans med filosofen bli dess idealgestalt. Som sådan framträdde han i saxklipp från utlandet i lärda magasin, sådan framstod han även i den allt livligare politiska pressen. Han hölls upp som räddningen undan tidens split, käbbel och dess bottenlösa moraliska förfall. Johan Fischerström, ekonom

och vältalare, formade dessa förhoppningar i *Tal til det Svenska Folket* (1769) till närmast ett helgonporträtt: "Han lefver icke för sig allena. Han lämnar öma vedermälen af sin varelse i verlden. Han gör sig sin lycka värdig, uti at dela den med andra. Huru röres han icke öfver de olyckligas öden? Huru blöder icke hans hjerta, när han ser oskuldens tårar rinna? Han söker med eld och styrka at kunna tjäna sina Samtida". Dessa besvärjande ord följs av passager som visar att det är från lands-bygden medborgerligheten väntas. Där finns ännu klassikernas rustika dygder, och det är därifrån skör moral och skral ekonomi ska hämta ny kraft.

Den av Fischerström frammanade medborgaren - patriotisk, okorrumpad, besjälad av människokärlek, saktmodigt plöjande åkern såsom en stolt och ekonomiskt oberoende jordägare från Roms gyllene dagar - denne medborgare var vid frihetstidens slut en nödvändighets-artikel i det offentliga. Inget politiskt läger kunde vara honom förutan. Och det var hovet som vann över honom; Gustav den tredje framställde sig som sagt som den förste medborgaren. Men vad var det för medborgare som kunde förenas med ett pånyttfött kungavälde, och vilken var hans drivkraft? Klassikerna som blickade längtansfullt bakåt republikens dagar visste ju berätta att kejsar- eller kungadöme i sig var ett tecken på förfall, något som inga eklövs kronor i världen dolde. Och stoiska kardinaldygder som visdom, mod, rättvisa och självdisciplin var kanske önskliga, men väckte inte alltid den rätta undersätligheten; till den ändan glömde man bäst också den av Lovisa Ulrika tillskyndade översättningen av sedermera revolutionskoryféen Mablys *Phociens samtal*, för visserligen var de där predikade spartanska dygderna attraktiva så länge de inplantade fosterlandskärleken, men med följde också griller om jämlikheten. Lösningen hette som Delblanc visat så väl, äran. Lystnaden till äran skulle inte förstås som förkastlig, snarare var den en dygd, eller åtminstone som Fischerström framhöll, så gjorde den dygden, "allenast mera härlig och lysande."

Och äran vann liksom patriotismen verklig anslutning. Samtidigt som patriotismen, eller patriomanin som man någon gång kunde läsa i *chica* och annars så lojala *Stockholmsposten*; samtidigt som patriotismen gjorde sitt segertåg, spreds ärans lov. Akademiska orationer, herdaminnen, pedagogiska reformförslag, arkitektur och symbolhand-lingar talade alla samma tydliga språk. Så gjorde också inrättandet av Svenska Akademien. Den ursprungligen aristokratiska äran bekajade snart nog likaväl den lantlige prästen eller den misslyckade skriftställaren som parnassförfattaren eller det politiska högdjuret. Och därmed var inte nog.

Ärans sken föll till parnassisternas uppenbara avsmak också på den enkle bonden. I fysiokratisk anda delade Patriotiska sällskapet ut hedersbelöningar till förtjänstfulla odlare, medan troget tjänstefolk bestods skedar och halskedjor i silver. Och i tidningsspalterna plöjde flitiga exemplar fram med klingande sonnamn.

Givetvis hade äran för dessa myllans söner, inte samma innebörd som för stolta ädlingar. I det förra fallet uppfordrade äran till att bli vid sin läst, att fylla egen och andras mage liksom att iakttä trons bud. I det senare fallet eldade äran liksom en gång Cicero, till självhävdelse, karriärism och offentlig aktivitet. Bara alltför många inom rikets smala bildningselit kände sig kallade av denna äregirighet, och upp stampade som Åbos akademis store vältalare Pehr Adrian Gadd 1775 lät majestätet höra, "mången Camillus, mången Cato, Aristides, Phocion, Hector och Achilles." Bara för att ratas, missförstås, förlöjligas och från parnassen få höra att de var donquijotter, usla medborgare.

Dit hörde de män som under Reuterholms korta flört med revolutionens vackra ideal, hösten 1792 fyllde tidningar under talande namn som *Werlds-Borgaren*, *Medborgaren*, *Välsignade Tryckfriheten* och *Patrioten* med en medborgerlighet som förskräckte. Det medborgarprojekt som Gustav den tredje lanserat och lett i nationsbyggets intresse dömdes ut. Allt tal om ära, om patriotism, och lycka från hovskalder och rojalister var lögn. Medborgerlighet, om så kallad spartansk eller romersk, kunde i kunglig regi aldrig bli till sanning, var fiktion, teater, ett påhitt för att legitimera ett orättmätigt styre. Bevis nog var de vittra jakobinernas ofta bedrövliga situation. Trots talang och oaktat förtjänst passerades de vid tjänstetillsättningar av oduglingar. Några av dem hade med björnarna efter sig vandrat årtal i ämbetskorridorerna utan lön, och ingen hade just vackra finanser. Av parnassen var de ratade. Var det märkligt att de fann allt vara bluff, eller att de med franska revolutionen som råg i ryggen sökte etablera en ny medborgerlighet? En medborgerlighet som i den mån den behöll äran, omvandlade den från yttre attribut i form av rikedom, rang och börd, till den inre förmögenheten att hysa ett stort hjärta. Kan det förvåna att de istället omslöt frihetens och jämlikhetens medborgarskap? Eller att den antik som de ständigt återkom till i sin opposition, inte var den som nyss passerat i hovsalongerna där Augustus hyllats? Radikalerna berättade istället om de lastfulla regenterna Tiberius och Nero och förklarade parnassförfattarnas Horatius för behagsjuk lögnare alltmedan de prisade och översatte Tacitus på löpande band. Därtill hann de ära republikanska dygdemönster som Cato och en homo novus som Cicero.

Till hur frihet och jämlikhet för dessa tidningsskrivare kunde förenas med patriarkalism och ståndens bestånd, eller hur antiken för dem var långt mer än ett språk att tvekydigt angripa missförhållanden ska jag här lämna obehandlat. Inte ska jag heller gå in på deras svårigheter att leva sina ideal. Det skulle kräva för mycket utrymme. Däremot ska jag våga mig på att skissa den fortsatta utvecklingen av upplysningens och patriotismens begrepp in på 1800-talet.

Med franska revolutionens urartning, liksom pressradikalernas verksamhet diskrediterades upplysningens honnörsbegrepp. Särskilt gällde detta allt som stavades patriotism, frihet och jämlikhet. En bottenpunkt nåddes under 1800-talets första år då t o m den patriotiska katekes från 1803 av tysken Siede som släppt till symposiets sinnebild, bikupan, drogs in. Detta trots att den enligt utgivaren Gjörwell på alla vis var politiskt renlärig; indragningen innebar för övrigt att denne bokbranschens grand old man aldrig fick den framgång han efter 72 år, 2 bankrutter och med redan 3 000 säkra prenumerationer antligen såg ut att nå.

Detta innebär emellertid inte att den upplysta patriotismen gick i stå för gott. Bara några år senare rehabiliterades begreppen. Upplysning och patriotism kom för 1809 års män att ligga väl på tungan, och medborgaren blev en hederstitel. Han ärades i Svenska Akademien, efterlystes i Riksdagen, frammanades i tal vid läroanstalterna, och hyllades i predikningar. Av det tröttsamma omtugget kan man tro att han hade blivit rekommenderad till allmänt palliativ för gommen. Det fanns dock viktigare orsaker. Tider av mörker och påfrestningar rådde, och än en gång kallades därför medborgaren till undsättning. Men, den medborgare som nu gjorde entré, var inte upplysningsradikalernas, inte heller den gustavianska propagandans. För Fischerström hade medborgaren varit både patriot och världsmedborgare. Detta gällde ännu under 1790-talet. Nu blev han enbart hembygden trogen, ivrigt omhuldande nationalkaraktären. Till 1700-talets slut förblev medborgaren också en homo politicus, en person som verkade i det offentliga genom att bruka ordet. Nu drog han sig tillbaka, blev individualist, en homo faber som talade genom sina handlingar. Det var Popes "from sounds to things" som ropade på att förverkligas. Mönstergestalten var Rutger Maclean som fjärran från politicerandet i Stockholm på sitt Svaneholm genomfört ett skifte som fick numera atomiserade bönder att danade till upplysta medborgare uppvisa oanade produktionssiffror. Om det berodde på att de fått läsa enfaldiga pedagogiska jordbrukarromaner och broschyrer från hushållningsäll-

skapen som aldrig slöt ondgöra sig över bönders oförstånd ska jag lämna osagt. Däremot ska sägas att medborgarbegreppet långtifrån fullständigt omvandlats. Medborgaren var ännu ingen modern liberal. Ännu söktes han ute på landet, och åter söktes han i det förgångna; hos klassikerna. Några akademiker sökte visserligen medborgerligheten i göticism, men i många stycken rörde det sig nog också bland dessa göter om en tämligen mekanisk omkodning av Spartansk tarvlighet och republikansk romaranda. Det är knappt så att ens en läsning av Götiska förbundets papper jävar det intrycket; ingen av dess ledamöter var heller beredd att ta för gott den originelle godsägaren Pehr Thams påstående att Yggdrasil vuxit på hans ägor.

Samma antikisering, och samma bonderomantik som omvärt medborgaren under 1700-talet formade alltså än en gång en ideologi som kan kallas upplyst patriotism. Men nu ägdes den varken av parnassförfattare eller vittra jakobiner. Istället hade den fallit i händerna på höga ämbetsmän och stolta jorddrottare i Karl Johans Sverige. Med dem som högsta prästerskap började man åter bygga om lyckorikets katedral. Denna gång med Smiths och Says kanoniska skrifter till ekonomins lov som rättesnöre. Upplysningen, detta storslagna projekt som till sin kärna alltid var och förblev moraliskt, och som en gång nått riket som kunskaps-evangelium, därpå hade förvandlats till vitterhet med Kellgren och Leopold som officianter, för att ömsa skinn till politik under 1790-talet, hade därmed än en gång delvis fyllts med nytt innehåll. Och med detta exempel på hur begrepp skiftar ägare och i viss mån betydelse med tiden och sammanhangen slutar jag; detta med att hävda att för att fånga och förstå en så främmande, föränderlig och mångfasetterad konstruktion som upplysningen, krävs metaforer som eggare den forskande fantasin till att söka dess begrepp varhelst de finns. Med fasta definitioner lär vi aldrig komma den på spåren.

Litteratur: Nationalismforskningen har - ofta i termer av politisk kultur - under senare år tagit fart även vad beträffar 1700-talet; särskilt intensivt har den anglosaxiska litteraturen vuxit. Bland nordiska forskare har framförallt danskarna hunnit långt, och under O Feldbaecks ledning har en *Dansk identitetshistorie* (4bd, 1991-2) utgivits. Detta anförande bygger till stor del på min begreppshistoriskt inspirerade studie i 1700-talets politiska kultur, *Medborgartid*, som med tyngdpunkten förlagd till gustaviansk tid där motsättningarna inom den litterära världen tecknas, sträcker sig från frihetstid till slutet av Karl Johanregimen. Där finner den intresserade

också hänvisningar till internationell forskning. Hur upplysningen kan studeras utifrån ett kulturanthropologiskt perspektiv har jag försökt visa i "På spaning efter den svenska upplysningen", *HfKS* 1992:1. Äremotivet behandlas i S Delblanc, *Ära och minne* (1965); jfr J Christensson, *Medborgartid*. Övrigt: Rörande den i anförandet nämnde radikalen Carl Fredrik Nordenskiöld kommer min biografiska studie, *Carl Fredrik Nordenskiölds förlorade illusioner* att publiceras i *Ugglan* 1994. Vad gäller Gjörwells nämnda encyklopediprojekt, så kommer min artikel "En upplysningstida encyklopedists uppgång och fall" i *Lychnos* 1993.

Könens Upplysning ?

Det pågår ett ständigt samtal om vad kön är och ska vara. Nu som under alla andra tider. Det är bara att slå upp kvällstidningarnas kvinno- och mansbilagor så kan man läsa sida upp och sida ner hur män är, vad kvinnor vill, hur de ska lära sig leva med varandra osv. Det lustiga är, nu som på 1700-talet, att alla dessa råd och beskrivningar många gånger utgår från att kön är något fast och oföränderligt. Att kvinnor är på kvinnors vis och män är sig lika. Vilket är ganska paradoxalt med tanke på att vi läsare anses behöva all denna information och kunskap, alla dessa föreskrifter om vad könen är och ska vara. Snarare vill jag hävda att förståelser av kön hela tiden varierar, att gränserna alltid ruckas på och att samtalet därför hela tiden hålls igång.

Jag vill försöka avlyssna det samtalet som det tog sig uttryck på 1700-talet. Höra nyanserna för att om möjligt också komma åt hur förändringar i uppfattningar om kön sker. Jag letar i småskrifter, "veckoskrifter" kallas de 1755, i tidningar och tidskrifter, i böcker om barnuppfostran och äktenskap, i kokböcker. Här försöker jag komma åt den diskussion som fördes om hur könsgränser skulle dras, könsnormer fastställas.

Jag betraktar alltså inte kön som något fastlagt, för evigt givet, utan som en process där könskonstituering sker i ständig interaktion mellan människor och i förhållande till en kulturellt- historiskt präglad förståelse av kön. Vi föds inte predestinerade till vad, eller hurudana vi ska bli beroende på kön. Det finns ingen fastlagd kvinnlighet eller manlighet.

Under 1700-talet finns en mängd skriftliga samtal i form av små debatter man kan lyssna till. 1755 utlöstes den av en verklig händelse som ledde till flera skrifter i Ris-bastugans efterföljd, 1758 var det Carl Michael Bellmans dikt om *Flickors Ostadighet* som satte igång en debatt. 1765 och -67 diskuterades *Orsaker Til Ungkarlarnas Hinder Från Giftermål*. 1770 skrev *Det Olyckliga Svenska Fruentimret* sin *Böneskrift till Almänheten*. Och 1790 skrivs ett skämtsamt *Bref från en Friare* som önskar gifta sig per annons. Han får svar. Det är bara några röster i mängden och de visar, tycker jag, att kön står under ständig förändring.

De ostadiga flickorna

1758 års debatt sattes igång i januari då en dikt med titeln *Tankar om Flickors Ostadighet* gavs ut anonymt. Att det var Carl Michael Bellman som var författare har bara eftervärlden kunnat konstatera. Den här dikten följdes av flera svar och svar på svaren under ett par månader. Sammanlagt blev det nio dikter och en prosaskrift innan det var färdigt. De går att datera med hjälp av annonser i *Stockholms Post-Tidningar* och då ser det ut som på bilden. (se sid. 59)

Det var årets debatt i Stockholm, det var vad alla talade om. Carl Christopher Gjörwell kallade den för "rimträtorna om våra flickor" i en av sina skrifter.

Åsikterna framförs av både kvinnliga och manliga röster. I åtminstone ett fall har en manlig författare givit sig ut för att vara kvinna. I en av de andra dikterna byter författarjaget kön under diktens gång. Det intressanta är alltså inte egentligen vilket kön författarna har, däremot vilket kön de använder i debatten och hur kön kan användas som argument.

I dikterna uttrycks tankar och misstankar om att könsens gränser håller på att luckras upp och förändras. I *Tankar om Flickors Ostadighet* klagas över flickors flyktighet. Modet flyger, och flickorna med det. Hela dagarna ägnar de åt oseriöst tidsfördriv framför spegeln. De vill ha allt som går att få och göra allt de inte ska: de dricker kaffe, läser romaner, går på visiter och spelar kort. Dessutom uttrycker de sina åsikter på ett sätt som inte gillas av Damon, diktjaget.

Ostadigheten har också att göra med att kvinnorna tycks ha glädje av varandra, att de hellre roar sig tillsammans än sköter sina respektive mäns hushåll. Det enda undantaget i Bellmans dikt är den dygdiga Calista. Hon är den sorts kvinna som fanns "förr". Hon bryggde och spann, hon sydde och bakade, hon var tyst och allena - raka motsatsen till de ostadiga flickorna.

Svaren låter inte vänta på sig. Johan Michael Fant är först ut med *En Flickas Förswar emot Tankar om Flickors Ostadighet*. Hans, eller hennes, centralaste angrepp går ut på att Damon skurit alla flickor över en kam. "Bör hela Könet lida/ blott för någras fel och last?" frågar denna flicka.

Ytterligare svar är också motståndare till *Tankar* medan *Sanningens Granskning*, *Blindbockens Wälde*, *Damons Förklaring* och *Genljud Mot Ytterligare Swaret* alla ställer upp på Damons sida och går hårt åt flickornas försvar. Det är Damon i *Förklaringen* som byter kön längs vägen, som ett argument för att hans, eller hennes, åsikter borde lyssnas till. Tydligen ska det uppfattas så att när en kvinna tillrättavisar kvinnor - sina egna - är det

starkare skäl för att hon har rätt.

De sist utgivna skrifterna *Afmålning af en Petit-Maitre* och *Tankar om Gässars Ostadighet* (1759) är skrivna på "könets vägnar". De tecknar gossar i stället för flickor och gör jämförelser mellan könen.

Framförallt är det på modets och dygdens områden som debatten förs, som kampen om regler och könsnormer utspelas. Dygden står för det alltigenom goda, det som fanns förr, men som nu hotas genom modets intåg anser de manliga författarna. De kvinnliga (inkl Johan Michael Fant) svarar att om så vore finns det bland männen också de som driver samma odygdiga liv. Dygd och mode betraktas som varandras motsatser, och dygden är ett oerhört trångt kriterium för accepterade beteenden.

I hög grad handlar dessutom debatten om sig själv, om hur det offentliga samtalet ska utformas. Kvinnor tar till orda, lägger sig i och vill med egna ord definiera vad en kvinna är och bör vara. De manliga författarna upprörs starkt, inte bara av modegalenskap och odygd, utan också av att de faktiskt blir utmanade i debatten.

Att skriva är, då som nu, i sig en könskonstituerande handling, vilket ger studiet av sådana här debatter dubbelt syfte. Dels diskuteras kön explicit, dels utgör debatten en arena för könskonstituering. Kön strukturerar debatten, de deltagande och deras inlägg. Vilka har tillåtelse att delta? Vilka former finns för de resp könens deltagande? Hur uppfattades deras inlägg? Det här säger alltså något, inte bara om kvinnor och män, utan också om det offentliga samtalet i sig, som det utvecklas under den här perioden. Männen ser sig som självskrivna, medan kvinnorna får argumentera för sitt deltagande.

Det brukar i kvinnohistoriska sammanhang talas om att kvinnor är osynliggjorda. Att det finns mekanismer som gör att kvinnor försvinner i historien. I det samtal jag avlyssnar är ofta männen osynliga i stället. Om männen är författare blir de självklara. Det är inte de som behöver diskuteras, inte deras ostadighet som skrämmer. Men de kvinnliga författarna synliggör också dem, benämner dem och gör dem tydliga.

De kvinnliga författarna försöker också lansera tanken att båda könen är olika inbördes, att det finns individuella skillnader och att odygd finns bland både män och kvinnor. De manliga författarna skär kvinnorna över samma kam, de utgör Könet.

De obligatoriska paren

Det finns en spänning, som jag redan varit inne på, mellan författarnas övertygelse om könens oföränderlighet å ena sidan: så är könet, och å den

andra det faktum att de ändå måste beskriva och föreskriva könens gränser och innebörder för att stävja förändring, eller fastställa detta oföränderliga.

Men de tu ska bliva ett, könen ska förenas och bli ett par. Damons undersökning om vari kvinnors dygd består går ut på att hitta en kvinna tillräckligt dygdig att gifta sig med. (Han finner henne inte, Calista var ju redan upptagen.) Som en underliggande premiss ligger hela tiden att könen, trots att de är så olika ändå ska förenas. Att de är ämnade för varandra. Men föreningen mellan könen är bara möjlig så länge de respektive könen håller sig inom sina ramar. Könsgränserna ska inte överskridas.

Det skrivs mängder av småskrifter om äktenskapet och de ideala äkta hälfterna, om huruvida kvinnor ska få tillåtelse att fria, om vem som ska gifta sig med vem, om att skiljas, och om regeringssjuka hustrur.

Om vi backar några år, till 1755 träffar vi på sådana. Då hände någonting som satte flera skribenters fantasi i rörelse: En hustru till en man lär ha givit denne man en ris-bastu för att han hade givit henne en örfil.

Detta fick enastående litterära och konstnärliga konsekvenser. Redan innan den rättsliga saken var avgjord i juni samma år kom två dramatiseringar, som beskrev själva händelsen. Och en "rimfläta" om Bonde-Marjo med sammanlagt sju dikter tar händelsen som utgångspunkt för vidare resonemang.

Ris-bastu-bakhållet hade hustrun enligt skrifterna kokat ihop till-sammans med sina väninnor, som uppmuntrade henne till detta drastiska tilltag. En av dem hade nämligen redan försökt, och fått sig en så beskedlig man: "Nu får jag sielf regera", sade hon. Inte nog med att mannen har blivit medgörlig och lydig, han har också tagit över hustruns sysslor, t o m skötseln av barnen, och äktenskapet har blivit helt omvänt. Konsekvenserna av kafferep kan alltså bli att kvinnor gaddar ihop sig mot män, att de tar över. Det är skrämmande, åtminstone för män.

Men kvinnor kan också komma att lida. I *Bonde-Marjos Klagoskrift til Gudinnan Rättwisa*. *Angående Grymsinta Qwinnor* beskriver Marjo hur det känns när Könet skärs över en kam, och hon blir föst samman med dessa grymsinta Qwinnor.

Herrgårds Jöns har nämligen friat till Marjo, och hon har efter viss tvekan tackat ja. Men när han kommer tillbaka från staden har han ändrat sig och vill inte längre gifta sig. Det är ryktet om ris-bastugan som Jöns har hört och han kan inte tänka sig ett omvänt förhållande i äktenskapet. Han litar inte längre på sin Marjo utan inbegriper henne i den gruppen "Qwinnokön", som kan komma att göra mannen ont så fort de är gifta.

Marjos klagoskrifter handlar sedan om hennes försök att differentiera kvinnokönet. För henne finns både grymma och godsinta kvinnor. Hon hör till de senare och hon önskar att Rättvisan ska straffa de förra.

Sten Carlsson har visat att äktenskapsfrekvensen går ner under hela 1800-talet, men att det börjar redan under andra hälften av 1700-talet i de högre stånden, framförallt hos ofrälse ståndspersoner. Och uppenbarligen är fenomenet så pass märkbart att man finner anledning att skriva om det i samtiden.

I *Orsaker Til Ungkarlarnas Hinder Från Giftermål* av Bengt Holmén (1765) radas argumenten upp varför en man inte vill gifta sig. Det ungarlarna klagar mest över är: "1, Meddellöshet, at ej kunna försörja Hustru och Barn. 2, Misstroende til Fruntimmers ärlighet. (Detta skulle Herrgårds Jöns skriva under på.) 3, Fruntimrens sturskhet och regerings-sjuka, at ej vilja wara Männen undergifna. (Det här är han också rädd för.) 4, Deras förskämda smak, at mer älska /.../ yppighet och öfwerflöd, än Man, Barn och Hushållning. "Detta stämmer inte så väl med Bonde Marjo, men desto mer med de ostadiga flickorna.

Också här, 1765, talas det om modet och tidsfördrivet, som har tagit kvinnornas intresse från husliga dygder. Tydligt är också att Holmén här anser att en man ska kunna försörja en hustru på redan intjänat kapital när han gifter sig. Det vänder sig Magnus Orrelius mot, som skriver en svarsskrift 1767. "Förr" innebar äktenskapet, att mannen och hustrun arbetade tillsammans efter bröllopet, att de klarade försörjningen gemensamt. "Hwarföre skal just et röt-ägg, et matwrak, som intet kan göra, men mycket förtära, utgöra Mansens ära?" frågar han; det är dags för männen att ta tillbaka det herravälde de en gång hade. Felet är den nya uppfostrans, att det är kvinnor som uppfostrar barnen - både flickor och pojkar? - och gör dem till "Qwinfolk" medan förr i tiden barnen uppfostrades av män "til manlig art".

Barnuppfostran figurerar oupphörligen i debatten. Det är dens fel att männen är "wekligare, wällustigare, ostadigare, oförståndigare, siukligare" än de varit förr. Det är barnuppfostrans fel att tiderna har försämrats. Under samma tid som man ju brukar säga att barndomen uppfanns och uppfostringsböcker både författas och översatts i mängder och då kvinnors uppgifter i allt högre grad inriktas mot barnen i hemmen så kan också detta fungera som förklaring till de försämrade tiderna.

Det Olyckliga Fruentimret

Det tycker också Anna Maria Rückerschöld när hon anonymt ger ut *Det*

Olyckliga Svenska Fruentimrets Böne-Skrift til Almänheten 1770. Men hon ställer sig till skillnad från Orrelius på kvinnornas sida. Bakom flickors bristande uppfostran ser hon närmast konspiratoriskt hur "allmänheten" medvetet håller flickor i okunnighet, så att de inte ska kunna "klaga sin nöd" som hon uttrycker det.

För henne löses problemet med de överblivna, oförsörjda kvinnorna genom ett arbetsbyte män och kvinnor emellan så att kvinnor kan försörja sig själva, slippa vara beroende av män. I övrigt vill hon inrätta skolor för flickor och unga kvinnor så att de kunskaper i hushållet som kvinnor hade "förr", men som "nu" tas ifrån dem, bibehålls och ger dem möjligheter att påverka sina liv.

I de kokböcker hon senare skriver fullföljer hon denna ambition och för ut hushållningskunskaperna till kvinnor och flickor i olika stånd. Det enda sättet en kvinna kan påverka sitt eget liv är genom att vara en bättre eller sämre husmor, menar hon. Både Orrelius och Rückerschöld knyter det sjunkande antalet äktenskap till den pågående debatten om folkminskningen, vilket gör frågan om kön till en fråga väl integrerad i det övriga offentiga samtalet. Ju färre vuxna som gifter sig, desto färre barn föds.

Det här är några nedslag i en pågående debatt. Vad man kan konstatera är att könen anses vara två och icke utbytbara. Det talas hela tiden om vi och ni, dem och oss. De två ska ha givna uppgifter, och det är när man tycker sig ha sett utmaningar av könsnormerna, förskjutningar av könsgränserna som röster höjs i samtalet. Det är både kvinnokönet och manskönet som står på tapeten, men kvinnorna är lättast att upptäcka. Men männen finns där både indirekt och explicit, jag är lika intresserad av dem. Det kan gälla *petit-maitrarnas* liv à la mode, kavaljererna som uppvaktar fruntimrerna men vägrar gifta sig med dem, de tyngda försörjarna som har så stora problem.

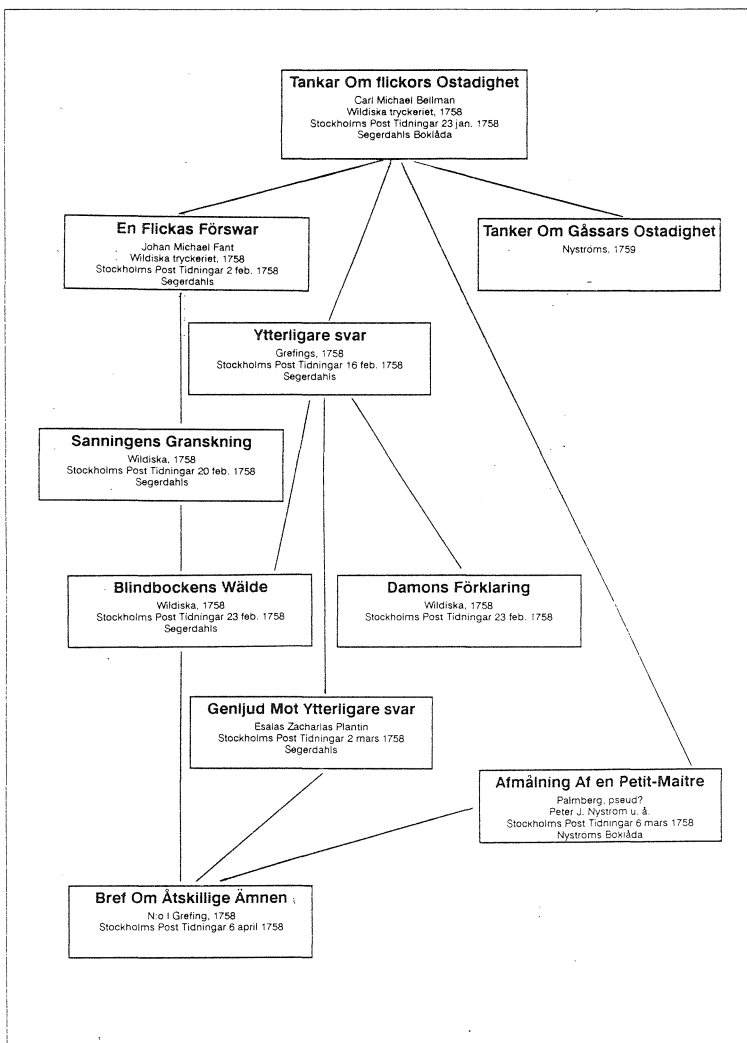
Överallt talas det om en förändring. Gärna med ingrediensen "det var bättre förr". Och även om man ska vara skeptisk till den historiska sanningshalten, måste ändå dessa uttalanden betyda någonting i samtidens föreställningar. Det sker en förändring i talet om könet under 1700-talet och eftersom kön kan betraktas som ett sätt att ordna människor och verksamheter, på liknande sätt som ständs- och klassindelningar gör det, och eftersom kön är tätt knutet till makt kan kön anses vara en funktionell uppdelning av samhällets olika uppgifter. I ett föränderligt samhälle förändras alltså med nödvändighet också gränser och normer för kön.

De till synes vardagliga och i våra öron vaga uttrycken som mode, dygd, könet i betydelsen kvinnor, tidsfördriv och äktenskap kan alltså ge en ingång i förståelsen av en tid. Sedan får vi följa kopplingar, förskjutningar i betydelserna och ta reda på vad dessa ytligheter är uttryck för. Modediskussionen hänger samman med förhållandet mellan kvinnor och män, som har att göra med ståndscirkulationen, som hänger ihop med samhällets förändring. Om ett samtal kan betecknas som en miljö, är det den miljön jag studerar.

Litteraturhänvisningar

Jag har skrivit utförligare om *Det Olyckliga Svenska Fruentimret. Om Anna Maria Rückerschöld och kvinnors villkor på 1700-talet* (Hedemora, 1993) och om "Tankar om Flickors Ostadighet. En debatt om kön i Stockholm år 1758" i *Nordnytt* 50/93.

Bild se texten sid. 53.

Ordningsföljden på de svarsskrifter som följde C.M. Bellmans *Tankar om Flickors Ostadighet* (1758). Figuren tidigare publicerad i min artikel med samma namn , *Nordnytt* 50/ 1993

Anne-Marie Mai

Oplysningens kvinder

Kvinderne som læsere

"Jeg neppe fuld var otte Aar
Jeg vilde vide meere
End A.B.C og Fader vor
Jeg Lyst fik at studere"

– sådan lyder det fra Ludvig Holbergs Zille Hansdotter i det "Gynaecologia eller Forsvars Skrift for Qvinde-Kiönnen", som Holberg 1722 lægger i munden på sin Zille. Holbergs eftertid kom til at tælle kvindelige forfattere og skribenter, der ligesom Zille ville vide mere. En fåtallig lille skare, men kvinderne og kvindediskussionen prægede alligevel på en afgørende måde nordisk oplysningslitteratur.

Begrebet "oplysning" i striks fransk betydning viser sig – som Marie-Christine Skuncke så udmærket diskuterede i sin indledning til dette symposium – hurtigt at blive vanskeligt at benytte i forbindelse med nordisk 1700-talskultur og litteratur, hvor så mange forskellige og modsatrettede tendenser gør sig gældende. Enhver tale om menneskelig fornuft, om naturretten og det fælles bedste, enhver kritik af religionen er ikke nødvendigvis "oplysning" i de franske filosofers forstand. Bedre er det måske, som Marie-Christine Skuncke at tale om et oplysningens klima i 1700-tallet, idet tanker og ideer med rod i europæisk oplysning finder vidt forskelligt udtryk i Norden og indgår i en kompleks kulturel fornyelse, undertiden båret frem af kredse ved hoffet, undertiden af berejste, unge akademikere, undertiden af embedsaristokratiet, undertiden af skribenter ved litterære selskaber, tidsskrifter og teatre, forskellige kulturelle "kredse" eller "miljøer".

Under oplysningslitteraturen henregner jeg bredt – men forsigtigt – den verdslige fiktionslitteratur og skuespilkunst, der vinder frem efter den store nordiske krig 1721, og hvis første rigtige forkæmpere i Danmark-Norge er Ludvig Holberg og i Sverige Olof Dalin. Oplysningslitteraturens institutioner er de mange Spectartidsskrifter, de nye litterære selskaber og det nationalsprogede teater. Der er tale om en litteratur og skuespilkunst, som vil styrke og befordre læseren og tilskuerens

fornuft, egen dommekraft og moral. I denne litteratur er det fornuftige, ræsonnerende og dydige menneske ideal; man henvender sig til et alment publikum, et publikum, man egentlig bedst kender fra sine udenlandske forbilleder, især den engelske Spectatorlitteratur, eftersom der – populært udtrykt – ikke er meget borgerliv at skrive hjem om endnu og ikke mange borgere at oplyse og opdrage. Det er kendetegnende for oplysningslitteraturen, at den udstyrer kvinden med muligheder for at tilegne sig fornuften og tildeler hende opgaver i et oplysningsprojekt, hvis mål både er familien og "det fælles bedste". Oplysningslitteraturens opfattelse af kvinden har udgangspunkt i René Descartes bestemmelse af den sjælelige lighed mellem kønnene, og det er bl. a. Holberg, der kobler mellem ældre fornuftstænkning og senere naturretsfilosofi. I slutningen af 1700-tallets begynder den nordiske oplysningslitteratur og den tidlige romantiske digtning at finde inspiration i J.J. Rousseaus lidenskabelige opgor med den gamle tænkning om kønnenes sjælelig lighed. En ny dualistisk kønsopfattelse, der lægger vægt på kvindekønnets andethed, er tilstede i europæisk oplysning, forefægtet af Rousseau i *Emile ou De l'Education*, 1762, og også denne opfattelse finder grobund i nordisk litteratur sidst i århundredet.

Men forfatteren og Holbergs-beundreren Charlotta Dorothea Biehl har endnu Rousseau på pæn afstand, når hun med omhu tildeler med selv Zilles egenskaber i selvbiografien *Mit ubetydelige Levnets Løb*, nedskrevet 1787, og forklarer, hvordan naturen har givet hende et hurtigt Nemme og en "stor Lyst til at Lære alt hvad mueligt var". Holbergs Zille-figur er ikke blot et forklarelsens spejl for den kvindelige skribent, men også et af signalement af den ideelle læser, der spørger og kritisk bruger sin fornuft og dommekraft, og det er interessant og vigtigt, at Holberg ser sin ideallæser som kvinde.

"Jeg ey allene haver læset Eders Poetiske Skrifter med stor Behag, men ogsaa er bleven opmuntret deraf at sammensmede dette lidet Verk, som jeg tager mig den Frihed at skikke Eder" skriver Zille, der altså både læser, tænker og skriver fornuftigt.

1700-tallets vidt forgrenede fornuftstænkning omfatter også en tænkning i forholdet mellem kønnene og i kvindekønnets opgaver. Kvindediskussionen og de kvindelige skribenter og forfattere er ikke et perifert indslag i oplysningens fiktionslitteratur, sådan som man kan få indtryk af det, når man studerer den nationale litteraturhistorieskrivning, hvor Holbergs kvindeforsvar er blevet fortolket som et interessant bevis på hans særligt begavede fordomsfrihed og ikke i forhold til en væsentlig problematik og tematik i hans samtid og eftertid.

Det er egentlig først når man sammenligner mellem de nordiske landes litteraturer, at man rigtig får øje på diskussionen om kvindekønnet og oplysningen, og det er en sådan sammenligning, vi arbejder med i det

forskningsprojekt, jeg deltager i om nordisk kvindelitteraturhistorie. Her viser det sig, at vi kan genfinde nogle af de samme diskussioner omkring kvinders fornuft og ömme hjerte i moralske fortællinger og læredigte, og den samme dydige retorik om opdragelse, ægteskab og familiært hverdagsliv i tidsskrifternes kvindedebat. Nogle af de faste og genkomne figurer, typer og diskussioner har rødder tilbage til og er i dialog med antikkens satirer over kvinder, ægteskab og forlovelse, nogle parallel og forbillede i Holbergs komedier og Spectatorlitteraturen, men også den franske kvindelige brevlitteratur og Destouches' følsomme komediekunst er forbilleder.

Kvinderne og modersmålet

Hos den danske oplysningskribent, redaktören af tidsskriftet *Den patriotiske Tilskuer*, Soröprofessoren Jens Schelderup Sneedorff bliver kvinden tildelt klare og tydelige oplysningsopgaver. Kvinden er hele tiden medtænkt i Sneedorffs patriotiske oplysningsprojekt og i den 8 punkt lange pligtlære, han opstiller i sit statsteoretiske skrift *Om den Borgerlige Regiering*, 1757. Hos Sneedorff er det kvindens forpligtelse at tage vare på dyden, mens mandens forpligtelse er æren. Hvad det for Sneedorff indebærer, at kvinden skal tage vare på dyden, viser sig i tidsskriftet *Den patriotiske Tilskuer*, hvor beskrivelsen og refleksionen over det borgerlige hverdagslivs indretning, og hvad der er godt erhverv og hæderlig forretningsmetode, overlades til en kvindelig fortæller Coelie, der optræder i en lang føljetonfortælling over fem numre fra december 1762 til marts 1763. Dyden forpligter og giver hos Sneedorff kvinden opgaver og plads i det store oplysningsprojekt, han udvikler i sit tidsskrift. Også kvinden som modermålsbruger interesserer Sneedorff i hans ihærdige kritik af den latinske lærdomskultur

I følge Sneedorff spilder kvinderne ikke tiden på de döde sprog, de dyrker de levende, og kvinderne både læser og skriver godt. Sneedorff ser ligesom Holberg den kvindelige læser og modersmålsbruger som et regulært modbillede den stivende lærdomskulturs udövere.

Kvindelige læsere og moralister er faktisk utrolig populære og på mode i hos oplysningslitteraturens skribenter – i hvert fald de kvinder, som mændene opfinder som figurer og diskurser i deres vers og fortællinger. Ganske vist mærker man stadig den gamle lærde samlerinteresse i diskussionen af kvinderne. Læsende og skrivende kvinder er interessante, fordi de er mærkelige og usædvanlige som de underlige dyreskeletter og misfostre, man satte på kunstkammer. Men billedet er alligevel på vej til at skifte. De skrivende og læsende kvinder er ikke blot sære, de har noget at fortælle, og en forpligtelse på dyden at bidrage med.

Kvinderne og teatret

"En Hollberg Danmarks lius och Fruentimrets Vän,
Hur sinrikt han oss ej mot vanans våld försvarar,

Och under lyckligt skämt vår menskio-rätt förklararö

....

En Plato ock vår rätt för Allmänheten lagt,
Då han ett lyckligt folk och samfund velat bilda,
Där lag och tankesätt från misbruk voro skilda,
Han delar Heder, Värf, emellan bägge Kjön."

Disse vers af Hedvig Charlotta Nordenflycht stammer fra hendes polemiske digt mod J. J. Rousseau, "Fruentimmerts Försvar", 1761, og de er et eksempel på, hvordan både mandlige og kvindelige skribenter argumenterer for, at kvinderne har del i de forstands-evner og menneskerettigheder, som de europæiske oplysningsskribenter formulerede og studerede.

Et tilbagevendende argument fra kvinderne og kvindeforsvarernes side er netop, at Platon i *Staten* indrømmer kvinderne mulighed for at tilegne sig dyden, forstået som helheden af fire sociale egenskaber og evner: visdom, beherskelse, tapperhed og retfærdighedssans. Platon er en af kvindernes største "helte"; han er et stærkt kort at have på hånden, og de kvindelige skribenter bruger flittigt referencen til Platon; mere original end denne reference er derfor Nordenflychts henvisning til Holberg, hendes samtidige. Med Holberg havde Nordenflycht også et godt argument, fordi han både i satirer, komedier og biografier gentog det kvindeforsvar han allerede i 1722 havde lagt i munden på Zille.

Nordenflycht polemiserer i sine vers mod Rousseaus kvindesyn som det formuleres i hans brev til d'Alembert om teaterforestillinger, 1748. Rousseaus tildeler her kvindekönnen og teatret i uskön forening skylden for tidens moralske forfald. Salonernes kvinder og teatret inkarnerer slet og ret en kulturel elendighed. Argumentationen sviger mærker man, ikke mindst fordi Nordenflycht parentetisk må give udtryk for sin beundring for Rousseaus stil – hvilket för öfrigt är förträffeligit skrifvit – som det lyder i hendes indledning om Rousseaus brev. Måske er diskussionen særlig pinagtig, fordi teatret er så vigtig en institution for kvindelige skribenter og forfattere. Både i Sverige og Danmark optræder kvinder som skuespillere, forfattere, teatertrupledere og oversættere ved de forskellige typer af teater. I Danmark bliver det dansksprogede teater en regulær dannelsesinstitution for kvinderne, der ikke havde adgang hverken til universitet til det genåbnede Sorö Akademi eller kunne optages i det nydannede Smagende Selskab.

I modsætning til Sverige, hvor Hedvig Charlotta Nordenflycht og Anna Maria Lenngren var centralt placeret i litterære selskaber, var kvinderne i Danmark udelukket fra at tage direkte del i sådanne oplysningsmiljøer.

Ved teatret forholdt det sig anderledes. Allerede under Holberg indtog kvinder en vigtig plads ved det dansksprogede teater. Holberg gjorde sig adskillige tanker om det kvindelige publikums smag og behag, skrev roller

specielt til den kyndige Madame Marie Magdalene Montaigu, som sammen med sin mand, den franske skuespiller René Montaigu, stod i spidsen for det første danske teater, og i perioden efter Holberg finder vi både kvindelige forfattere og oversættere.

Det er tydeligt, at den unge Anna Catharina von Passow, der når at udgive tre dramatiske arbejder inden sin død 1757, er en teaterpraktiker. Som Holberg-skuespiller under navnet jomfru Materna har hun lært teatret at kende indefra. Nogle af de kvindelige skuespillere bliver værdsatte oversættere. Der opstår også en debat om oversættelser af den franske dramatik, hvor kvindelige oversættere står på hvert sit parti. Charlotta Dorothea Biehl lærer teatret at kende gennem det amatørteater, hun af sin far får lov til at indrette på Charlottenborg.

"J Aaret 1760 da Höysalig Kongen havde brækket sit Been og laae paa Lægersborg, var der den heele Vinter jntet at giöre ved Hoffet om Aftenen og Grev Laurvig i Fölge deraf meget desoeuvret. En Aften da vi var kommen fra Comedien og fröken Böfecke og jeg reciterede nogle Stumper af Comedien sagde Greve Laurvig, jeg troer at vort Selskab skulde giöre en temmelig god Troupe ud om vi gav os til at spille Comedie. Ja lad os det svare Fröken Böfecke, det er nok så godt, som idelig at tærsk i de Kort, men jeg vil være Pernille. Og Jomfrue Biehl maae have Hoved Rollerne, sagde hendes Tante ellers Bliver det Fias, og derpaa begyndte vi at deele Rollerne ud af det Stykke vi havde set samme Aften..."

Det lille selskabs teaterspil bliver begyndelsen til Biehls dramatiske forfatterskab, og hendes komedier repræsenterer genrens fornyelse og fortsættelse i perioden efter Holberg. Når Charlotta Dorothea Biehls komediekunst ikke er blevet klenodie på nationalscenen, som Holbergs blev det, hænger det først og fremmest sammen med, at hendes komedier ikke får nogen opførelsestradition at overleve ved. De går ikke i arv fra generation til generation af publikum og skuespillere. Romantikkens sender oplysningslitteraturens kvindelige skribenter og forfattere ud i glemslen. Kvindelige forfattere passer ikke rigtig ind i den romantiske dualistiske kønsopfattelse. Romantikken foretrækker at se kvinden som digtermoder eller muse.

Teatret kan altså i en vis forstand karakteriseres som et kvindernes oplysningsmiljø. Kvinder dyrkede teatret, også som amatørteater i borgerhjemmene, i de fornemme embedsaristokratiske huse og i klubberne, hvor kvinderne ikke kunne få adgang undtagen netop som medvirkende ved teateraftnerne. Sophie Thalbitzers erindringer *Grandmamas Bekiendelser*, nedskrevet 1807, giver et indtryk af det livlige teaterliv i slutningen af 1700-tallet.

Kvinderne og fortællingen

Kvinder engagerede sig også i den nye moralske modersmålsliteratur,

skrev moralske fortællinger og bidrog ved de mange biblioteksudgivelser i slutningen af 1700-tallet og blev denne litteraturs publikum.

Sammenlignende studier af den danske og den svenske tids-skriftlitteratur henleder opmærksomheden på tidsskrifternes interesse for den kvindelige brevsriver, fortæller og moralist, opmærksomheden over for de særlige muligheder i kvindefigurens diskurs, den stilistiske lethed og frit associerende skrivemåde, som man ud fra sit kendskab til de berømte franske brevskrivende salonkvinder, især Madame de Sévigné, gerne ville tillægge kvindelige skribenter.

I den moralske prosa er kvinden populær både som emne og som fortæller og tilhører. Nogle af de mandlige skribenter vælger som Sneedorff i Coelies historie og som Knud Lyne Rahbek i fortællingen *Børnekopperne*, 1805, meget bevidst at overlade ordet til en kvindelig fortæller, fordi hverdagslivet og familielivet er noget, som kvinderne i kraft af deres forpligtelse på dyden er tildelt særlig autoritet til at ytre sig om. I anden prosa samtaler og udveksler et større galleri af kvindefigurer erfaringer som i tidsskriftet *Fruentimmer-Tidenden* fra slutningen af 1760'erne.

Det er karakteristisk, at både den moralske prosas kvindefigurer og de kvindelige forfatter udviser en interessant skepsis overfor skriften, og at de behændigt forsøger at styre læsningen af prosaen. Den moralske prosas forfattere foretrækker at iscenesætte en mundtlig fortælsesituation således, at fortællingen demonstrerer, hvorledes læseren skal reagere på det fortalte. Nogle gör direkte læsningen til et tema, som Charlotta Dorothea Biehl, der i sin moralske fortælling *Den unge Wartwig*, 1782, viser de højst skadelige følger af for megen læsning, især af den tyske sentimentale litteratur. Hendes unge Wartwig er ramt af en veritabel Siegwart-feber, efter at han uden kyndig vejledning har slugt den tyske J.M. Millers *Siegwart. Eine Klostersgeschichte*, 1778 (omtrent 2000 sider!)

Læsning er måske godt, men mundtlig beretning er i overensstemmelse med Platon tydeligvis meget bedre.

Den dyd, som kvindekonnet får som sin opgave, realiseres ikke blot som en tematik i fortællingerne f. eks. i Sophia Lovisa Charlotte Badens små brevfortællinger fra *Morgen-Posten* om dydige præstekoner og deres diskussioner med veninder om landlivets glæder og byens fordærv eller omvendt. Dyden udøves og udføres også som sprog og fortælleform. Fortællingerne kendetegnes især ved beherskelse, den dyd der sammen med retfærdighedssansen i følge Platon skal fremgå af sjælens balance. Fortællingernes forløb er klart ordnet og samlet omkring et forløb og tydelige modsætninger: fra ufornuft til fornuft, fra sjælelig ubalance til sjælelig balance. Man undgår metaforiske sammenligninger og sidespring i fortællingen, holder sig hele tiden ideen klar. Man tilstræber udforme fortællingen som en sjæl i balance med sig selv, en dydig sjæl.

Man(d) opfandt kvinden

Selv om antallet af skrivende kvinder er forsvindende lille, er der i oplysningslitteraturen en markant interesse for kvinden som skribent, emne og publikum i den nye litteratur og dramatik, ja overhovedet en livlig diskussion af kvinden set i lyset af fornuftens og dydens idé. Og er der få kvinder, der arter sig som man(d) forestiller sig, de bör, ja så finder man på dem som fortællere og forfattermasker i prosaen og figurer i dramatikken. Olof Dalins *Then Swänska Argus* blev oversat til dansk allerede i begyndelsen af 1740'erne, inden nogen forsøgte sig med en dansksproget Spectator. Og ligesom Dalin optog de danske Spectatorer de engelske forbilleders diskussioner med usynlige fruentimmerselskaber og redaktionelle fruentimmer-skygger.

Som skygger, masker, diskurser og skribenter satte kvinderne præg på nordisk oplysningslitteratur, emne for et spændende studie, som er ved at tage sin begyndelse.

Litteratur:

Marianne Alenius: *Brev til eftertiden*, 1987, Marianne Alenius: *Charlotta Dorothea Biehl. Mit ubetydelige Levnets Löb*, tekst- kritisk udgave med efterskrift; Anne E. Jensen: *Holberg og kvinderne*, 1984; *Kvinder fra urtid til nutid*, bd. II, red. Ida Blom; Anne-Marie Mai og Stig Dalager: *Danske kvindelige forfattere*, bd I, 1982; *Moralske fortællinger*, tekstkritisk udgave af fortællinger af J. S. Sneedorff, Charlotta Dorothea Biehl, Sophia Lovisa Charlotte Baden, Christen Henriksen Pram og Knud Lyne Rahbek, efterskrift v. Anne-Marie Mai, 1994; *I Guds namn. Nordisk kvinnolitteraturhistorie*, bd. I, red. Eva Hættner Aurelius, Anne-Marie Mai, Elisabeth Möller Jensen, 1993; Else Viestad: *Kjøn og ideologi*, 1986; Mette Winge: *Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, Moder og Huusmoder. Om pigelæsnings og pige-opdragelse i Danmark til ca. 1900*, 1981.

Martin Klinge

Det moderna i periferin.

Kring en bok under arbete

Det historiskt belastade begreppet *upplysningen* har många nyanser, men som epoksbeteckning avser det i hög grad det som vi också kallar för moderniseringsprocessen, "det moderna projektet". Med det begreppet betonar man rationalitetens och effektivitetens segertåg, som förknippas med borgerlighetens frammarsch och därmed med det privata initiativet, kapitalet och den privata sfärens betydelse. Moderniseringen och rationalitetseffektiviteten bedrevs på sjuttonhundratalet dels av kretsar som var i opposition till stats- och kyrkomakten, dels av staten och kyrkan själva. Båda hyllade vissa grundläggande idéer, som kan sammanföras under benämningen upplysningsfilosofi.

Det viktigaste låg säkerligen i dynamiken tradition – rationalism. I stället för att söka eller erkänna det berättigade i det historiskt givna, gick man in för att genom rationell deduktion försöka utröna det goda och det sanna. Avgörande var ändringen i förhållningssättet till rätten och religionen. Inom rättstänkandet segrade naturrättstanken över den historiska traditionen och över den av den absolutistiska staten skipade rätten; inom religionen gick man över från förkunnelse till naturteologi, i stället för Bibeln läste man Skaparens vilja i skapelsen.

Om naturen själv visade vägen till tron och rätten, minskade behovet av lagstiftning och lagtolkning samt Bibelförklaring; istället för institutioner som stod för dessa ändamål kunde individen själv bedöma sina behov och förpliktelser. Staten och kyrkan blev mindre viktiga, i stället steg individen fram och likaså fria organisationer som akademier och slutna sällskap. Upplysningen är i hög grad också ett kommunikationsfenomen, som bör förstås i förhållande till idéspredning genom sammanslutningar, brevväxling, stadsliv, tidskrifter samt böcker, deras skrivande, förläggande, spridande och läsande.

Som en avgörande bakgrund för tanken på statens eller åtminstone den enväldiga statens minskade betydelse verkade i många länder de nederlag och försaker som de långa krigen i början av 1700-talet hade medfört.

På annat håll ledde dessa tvärtom till ett stärkande av staten och även absolutismen, så skedde i synnerhet i Ryssland och Preussen.

En central 1700-talstanke var idén om Guds godhet och skapelsens fullkomlighet, som ställde människan inför kravet att fullfölja Guds och världsordningens avsikt genom fullödigt deltagande i skapelsen genom ekonomisk, skapande verksamhet, som hade till uppgift att öka och sprida lyckan. Människan var skapad till att vara fullkomlig, detta betydde hälsa och välmåga samt tacksamhet.

Undertecknad har på sistone ägnat intresse åt hur denna moderniseringsprocess gestaltar sig i det svenska rikets geografiska periferi. Exemplet är storsocknen Idensalmi, den nordligaste socken i Kymmenegårds, från 1775 Kuopio län, samt i Borgå (till Nystadsfreden Viborgs) stift, alltså i rikets östligaste län och stift. För mången svensk är Idensalmi känt genom Ortsbeskrivningen i Runebergs "Sandels", där striden mellan de svenska och ryska trupperna 1808 sker "vid Virta bro". Savolax regemente försökte under Sandels kommando hejda ryssarna, som var på väg från Kuopio till Uleåborg och därifrån till svenska sidan längs en ny landsväg, som hörde till de reformer som Gustaf III: s Finlandspolitik resulterat i. Idensalmi förknippas i dikten med *margaux*, *gås à la daube*, *foreller*, *madera*, vilket måhanda inte var en adekvat beskrivning av förhållandena under fälttåget, men som nog svarade mot förhållandena i Idensalmi prästgård då dikten skrevs på 1840-talet, ty storsocknen var det fetaste pastoratet i stiftet. Det betydde import inte bara av det som äts och dracks, utan likafullt av böcker, tidskrifter, musik och all slags kultur. Inte minst ekonomisk litteratur, för prostarna verkade aktivt för jordbrukets effektivisering med kärrodling som viktigaste specialitet. Här kom idéerna från K. Vetenskapsakademien och K.Universitetet i Åbo att prövas i verkligheten. En viktig akademisk och prästsläkt – släkten Heintzius-Kraftman-Lagus – förvaldade lantbruksutilismen i särskild grad, med både skrifter (i synnerhet av professor J.Kraftman) och odlade kärmarker som bevis. Dess ledamöter satt i prästeståndet, såsom A.Chydenii gynnare lektor A. Kraftman och dennes svärson prosten i Idensalmi, teol.dr. Johan Lagus d.ä.

Kyrkoherdarna samarbetade med landshövdingarna i Kuopio (och Uleåborg, samt före Kuopio i Lovisa), i synnerhet en landshövding Nordenskiöld och tre bröder Carpelan. Dessa bildade en särskild grupp ämbetsmän, som verkade i nordliga gränslän, Kuopio, Uleåborg och Umeå, och en av dem senare även i Göteborg. Gemensamt för dessa var sambandet mellan det militära och det ekonomiska verkningsfältet.

Under senare delen av 1700-talet ökade befolkningen snabbast just på den finska sidan, men samtidigt utvecklades också jordbruket, så att Finland kom att kallas för "rikets visthus". Detta skedde dock inte utan svårigheter, något som landshövdingarna och prostarna nogsamt fick vittna om. Krigen mot Ryssland inverkade naturligtvis menligt, likaså den illegala gränshandeln med Ryska Karelen, som medförde rikedomar men stred mot den merkantilistiska statens och dess korporationers intressen. Särskilda svårigheter medförde storskiftets införande i dessa för det mesta icke-uppodlade trakter. Ytterligare aspekter erbjuder järnhanteringen av sjö- och myrmalmen i norra Savolax och norra Karelen, samt frågan om hälsan genom Runni sedermera berömda hälsobrunn utanför Idensalmi, som i synnerhet landshövdingen W. Carpelan ivrade för. Carpelan var landshövding i Kuopio under Gustaf III:s tid och blev återinsatt i tjänsten vid årsskiftet 1808–1809 av Alexander I, han hade etablerat sig i Idensalmi och uppsatt där en herrgård, Vilhelmsdal (=Runni).

Många av de personer vilka behandlas i boken jag som bäst arbetar med var redan på 1730-talet pietister, och genom den pietistiska gemenskapen verkar det ha uppstått förbindelser mellan å ena sidan landshövdings- och militärkretsar, samt akademisk- borgerliga och prästssläkter å den andra. I slutet av seklet kan man redan konstatera hur adeln, prästerskapet och borgerskapet förenas genom äktenskap (i den kraftmanska familjekretsen). Också Carpelanarna var pietister. Prosten Lagus halvbror, även han prost i Savolax, fick en skrapa av domkapitlet för införandet av pietistiskt svärmeri i skriftskoleverksamheten. På 1790-talet, men i synnerhet från och med 1819, spred sig från Idensalmi den i Finlands historia så ofta beskrivna enorma pietistiska rörelsen. Prostarna i Idensalmi förhöll sig för det mesta tolerant till rörelsen, vilken också Kejsaren till en början beskyddade, men frågan är om inte den folkliga pietismen bör ses som en protest mot upplysningsrationalismen och tvångs-effektiviteten.

Den under arbete varande bokens huvuddel behandlar 1700-talet, men vissa viktiga drag följs upp till 1920-talet. Fortfarande vid den tiden hade berörda periferi häpnadsväckande omfattande direkta kontakter med de stora centra. Först var det Stockholm, Åbo och Upsala – sedan i någon mån S:t Petersburg och t.o.m. Moskva. Tidigare generationer Kraftmän och Lagier hade vid sidan av Åbo även studerat i Upsala, medan den blivande prosten i Idensalmi Johan Lagus d.y. på 1820-talet tog sin examen i Moskva! Savolax kom ekonomiskt att tillhöra S:t Petersburgs influensområde – dit gick även Idensalmismöret i synnerhet sedan Saima

kanal öppnats. I och med järnvägen och den nya tidens parlamentariska liv och ideologi blev sedan Helsingfors det centrala, och ca 1917–1930 var Runni en viktig sommarsamlingplats för Finlands elit med riksföreståndaren Mannerheim som den mest kända badgästen.

Niklas Rådström

Pilo och Gustav IIIs kröningstavla

Tiden rinner iväg, Pilo, tiden rinner

Kring Carl Gustaf Pilos kröningstavla

I

Tänk dig tiden en stund,
tänk dig vart den rör sig

Det är en väldig bild,
större än rummet som bär den
Uppfylld av stillastående människor
och sönderfallande ljus

Färgen har börjat smälta över duken,
bilden sotar in varje obrukad timme
i sin aska

Det är inte bara det utförda
som uppfyller tiden,
allt utfört tar också sin tid

Kring de tysta majestäten
har kropparna och ansiktena
börjat lösas upp

Några har blivit dubblerade,
som fanns det inte nog av oss
Alltings tunna bly täcker våra hudar,
vi möter en tanke och glömmer på nytt

II

Den engelska rockgruppen The Who började sin bana på sextiotalet. De gjorde sig kända för att gitarristen Pete Townsend brukade avsluta konserterna med att slå sönder gitarren eller gitarrförstärkaren, eller bådadera. Under tiden välte trumslagaren Keith Moon sitt trumset. Han gjorde sig namnkunnig inte bara genom sitt intensiva och dynamiska trumspel, utan även genom att han fick rykte om sig att under turneerna slå sönder de hotellrum som bandet bebodde. Han kastade ut TV-apparater genom hotellfönstret i försök att träffa hotellpoolen, han rev ner all inredning från väggarna och försökte spola ner tapeterna på toaletten. Till sist brukade han slockna redlöst berusad och övertänd av allahanda droger i spillrorna av det sönderslagna rummet. Möjligen är det detta man kallar rock'n'roll.

The Who fick sin största framgång med låten My Generation - min generation - som sångaren Roger Daltrey framförde med en tonårigt dargad och nervöst stammande sångstil. Både gruppen och den låten blev ikoner för en tonårig rock'n'rollgeneration. Keith Moon dog senare kvävd av sina egna spyor eller genom överdos, jag minns inte vilket, och ledaren Pete Townsend är idag svårt hörselskadad.

1979 hade gruppen, som då fortfarande var omåttligt populär, en konsert i USA. Om jag minns rätt var det i Cincinnati. Tiotusentals ungdomar hade samlats utanför den stora ishockeysarena där konserten skulle äga rum. Bandet var försenat, något som närmast är en hederssak för riktigt stora stjärnor inom rockfacket, och publiken trängdes i skockar utanför arenans ingångar.

Arrangörerna, som var ovana vid den här sortens framträdanden, öppnade en av grindarna och beredde sig på att riva biljetter när folkmassan började sätta sig i rörelse. Tiotusentals unga, starka kroppar trängde på. Tiotusentals viljor blev en enda. Några klena avspärrningar brast och katastrofen var ett faktum. Elva människor dog när publiken välldes in i ishockeystadion. De trampades och klämdes ihjäl av lyckliga ungdomar som kommit för att höra sitt favoritband spela.

När rockgruppen anträdde scenen var de informerade om vad som hänt. Man tycker att det rimliga vore att avlysa konserten. Att alla borde samla sig till någon sorts eftertanke. Men rockgruppen hade blivit uppmanad att genomföra konserten eftersom folkmassans besvikelse över en inställd konsert skulle kunna kräva ännu fler offer. Således fick Roger Daltrey med just den där säreget stammande stämman sjunga de första stroferna ur *My Generation* medan sjukvårdspersonal bar ut skadade och döda till väntande ambulanser.

En framvällande folkmassa går inte att hejda, lika lite som tiden går att hejda. Och ändå vet vi att såväl tiden som den framvällande folkmassan visst går att hejda. Konstnären gör det när han rycker några rader poesi, en pennteckning eller ett stycke musik ur dödens giriga, kloförsedda händer. En sång hade säkert kunnat hejda den där folkmassan och rädda några sköra kroppar från att krossas under massans tyngd. En sång hade kunnat göra det, men just då fanns ingen sång och människor dog och till sist fick bandet ändå gå upp och sjunga - förgäves, trots allt, utan mening - och samtidigt med alla mening i världen. Jag kan tänka mig att ju bättre bandet spelar, ju intensivare sångaren sjunger, desto lyckligare blir publiken. Katastrofen har inte kunnat hejdas. Människor är döda.

Men sången gör långsamt massan lugn, lycklig, euforisk. Någonstans där inne i sångens organiserande förmåga - för musiken är livets organiserande princip - i lugnet och lyckan som sprider sig genom massan, i mörkret mellan de lysande cigarrettändarlågorna i ishockeyarenans mörker kanske till och med sorgen kan få rum. Kanske är det mycket nog.

Varför inleder jag då en uppsats om Pilos stora tavla över Gustaf III:s kröning med att berätta om några ihjältrampade ungdomar vid en rockgala vid nittonhundraåttio-talets början.

Jo, därför att den bilden av bandet som tvingas fortsätta spela har att göra med hur vi ser på tiden och historien.

Människor är döda, men bandet måste fortsätta att spela. Så tänker jag mig att vi ser på tiden.

III

I Pilos stora kröningstavla kan man säga att tiden bokstavligen rinner iväg. Och den gör det just på det oberäkneliga och planlösa vis som tiden alltid gör. I den stora målningen framträder tiden på tidens säregna vis självrefererande, om än mer subtilt än i en enkel ordvits. Jag tänker inte bara på att Pilos tavla bokstavligen äts upp av tiden. Dukens grundning är ju som bekant illa utförd med ett olyckligt val av en asfaltsfärg som på en gång oerhört långsamt rinner av duken och äter sig genom de yttre färglagren.

I museets skugga försvinner hela tiden små detaljer från tavlan. En hårnål som håller upp hovdamens håruppsättning närmast drottningens tron föll från duken en torsdagseftermiddag. Den sitter nu i en belgisk turists hår. Den lilla brutna svavelsticka som Ehrencrona kastat ifrån sig på golvet i kröningssalen föll under sistlidna pingsten ut från tavlan och ner på museets golv. Sopades på måndagsmorgonen upp av en ungersk städare. Tiden gnager och äter på tavlan. Och i en lika långsam rörelse som saker och ting försvinner från tavlan så kommer andra detaljer fram. Övermålade personers anletsdrag lösgör sig ur de underliggande färglagren och träder upp till ytan. Vid tiden för första världskrigets utbrott trädde en okänd borgare fram ur skuggorna i folksamlingen till vänster bakom kungen. Under femtioalet kunde vi se hur ett okänt leende försiktigt tändes i mörkret bakom Nils Adam Bjelkes huvud.

I Milan Kunderas roman Skrattets och glömskans bok finns en känd sekvens som berättar om då den kommunistiske ledaren Klement Gottwald i februari 1948 steg ut på en palatsbalkong i Prag för att tala till medborgarna nere på den Gamla stadens torg. I

denna historiska stund omgavs han av partikamrater och funktionärer. Tätt intill honom stod Clementis. Snön yrde kring dem och Gottwald var barhuvud. Den omtänksamme Clementis tog av sig sin pälsmössa och satte den på Gottwalds huvud. Så blev de avfotograferade i denna historiska stund. Propagandaavdelningen spred hundratusentals kopior av partikamraterna på balkongen över hela Tjeckoslovakien.

Fyra år senare anklagades dock Clementis för högförräderi och hängdes. Propagandaministeriet raderade ut hans bild ur historien, och således även från det kända fotot från balkongen 1948. Från den stunden stod Gottwald ensam på balkongen. Där Clementis stått finns bara en tom mur. Det enda som återstår av Clementis är pälsmössan på Gottwalds huvud.

Propagandaavdelningen trodde sig kunna hejda tiden, eller kanske skynda tiden förbi ännu ett par gathörn utan att se sin egen spegelbild i skyltfönstren. Varje bild, varje konstverk är ett försök att hejda tiden. Det tjeckoslovakiska propagandaministeriets fotografi söker hejda tiden och styra den i en ny fåra, men förmår bara åstadkomma vad vi idag ser som ett bittert skämt. Pílos kröningstavla är också ett försök att hejda tiden och få oss och den att dröja vid en ceremoni som för evigt är förlorad och som ceremoni av en ytterligt begränsad betydelse för oss idag, om den än inte är det som historisk händelse. Men Pílo förmår inte hejda tiden, istället förmår han något mycket större. Han förmår skildra tiden, till viss del ofrivilligt på grund av bristande material och - paradoxalt - tidsbrist, på grund av frusna fingrar och administrativa plikter. Men tidens flykt och flyktighet blåser genom målningen.

Tiden rinner iväg för oss, vi griper desperat efter den, men den glider undan mellan våra fingrar som flyktig sand. Det är endast den lilla obetydliga samling sandkorn vi lyckas hålla kvar i handflatan som vi kan kalla historisk kunskap och snart blåser det upp och vi måste sluta handen för att överhuvud taget kunna behålla något av tidens flykt hos oss.

Ingen kan påstå att vår fascination inför kröningstavlan är ett uttryck för vårt intresse för den rituella ceremonin. Vi stannar inför målningen därför att den ger oss en bild av det vi hela tiden söker förstå. Och det är tiden, den omöjliga, ofattbara tiden. Någon säger att tiden bara är ett ord. Det må så vara. Men tiden rinner iväg, Pilo, tiden rinner iväg. Kröningstavlan berättar om det vi vet, men aldrig kan fatta. Det är det jag vill visa med bilden av det engelska rockbandet på scenen i den amerikanska ishockeyarenan. För det är det enda vi vet om tiden:

Människor är döda, men bandet måste fortsätta att spela.

IV

Carl Gustaf Pilo råkade år 1772 plötsligt i onåd hos de styrande i Köpenhamn och utvisades ur Danmark där han tillbringat 32 år av sitt liv. Sedan 1747 hade han varit danska kungahusets hovmålare. De första åren i Sverige upptogs till stor del av resor mellan Helsingborg och Stockholm för att få en lösning i pensionsfrågan och 1775 slog han sig ner i Nyköping där han köpt sig ett hus, för övrigt förmodligen stadens förnämsta. Han var 64 år gammal och hade väl tänkt sig att lämna konstnärslivet för gott. 1777 fick han dock tillfälle att visa Gustaf III tre lavyrer kring Wasa hovrätts instiftelseakt. Pilo fick beställningen att utföra en målning med detta motiv och anmodades även att utföra den stora kröningstavlan. Samma år valdes Pilo även till Konstakademins direktör.

Arbetet på kröningstavlan kom dock inte igång förrän 1782, då Pilo tagit god tid på sig vid flyttningen till Stockholm där tavlan skulle målas. Sin atelje hade Pilo i Meyerska huset vid Röda Bodarna. En av Pilos minnestecknare, Thure Wennberg, beskriver Pilos arbetsförhållande som följande:

"Brist på utrymme nödgade honom nyttja til Ateljer et Rum, där han sommartiden besvärades av solstrålarna, vintertiden av köld och rök.

Svårigheter som skulle kan hända afskräcka mången ung Artist.

Pilo fördrog dem, ehuru med ledsnad."

Han tillägger att Pilo arbetade "icke med en ungdomen tillhörig skyndsamhet, dock med all dess liflighet och omtanke."

Pilo hade ämnat göra tavlan färdig till sommaren 1793, men då var kungen redan död sedan ett och ett halvt år och Pilo själv sedan några månader. Det är nu två hundra år sedan och tiden rinner iväg, Pilo, tiden rinner iväg.

V

Gustaf III kröning 1772 är på Pilos målning en bedövande praktfull och imponerande tillställning. En något annorlunda bild ger dåvarande riksstallmästaren Axel von Fersen, som i sina memoarer berättar följande om kröningen:

"Ceremonielet och procesionen var med få undantag, desamma som vid Adolf Fredriks kröning, oaktadt all den möda kungen gjort sig, att få ståten lysande och pittoresk. Den förnämsta olikheten var, att alla kommandörer av de kungl. ordnarne officierade uti deras ordensdräkter. Till följd deraf befann jag mig, densamma iklädd, såsom riddare av serafimerorden, sittande till häst framför konungen, föreställande öfverhofstallmästaren. Konungen hade låtit göra sin kröningsdräkt, som illa klädde honom, efter modell av Carl XI:s, prinsarnas dräkter tillhörde ingen tid, för att behaga konungen, som älskade allt, som påminde om forntiden hade man tagit ideer för sammansättningen deraf från några gamla porträtter tillhörande tre århundraden."

Men kanske hade von Fersen anledning att förringa händelsen.

Till sin hjälp att återskapa kröningen hade Pilo rimligen det tryckta ceremoniel i 256 paragrafer som utgavs i samband med händelsen och som i detalj redogör för kröningens alla moment. Många av deltagarna finns även namngivna och flera hade noggrant beskrivna funktioner vid ceremonin. Storkyrkan hade dekorerats till kröningen av Carl Fredrik Adelcrantz som under den tid Pilo var direktör i Konstakademin fungerade som dess preses. Dessutom hade professorn vid Konstakademin, Per Floding, 1772 utgivit ett gravyrverk som bland annat innehöll en teckning över Storkyrkans

sidoskepp vid kröningen och en plan över kyrkan med noggrant angivna placeringar. Till exempel var de gotiska kolonnerna helt inklädda med fyrkantiga pelare, prydda med trofégrupper. Sittplatserna i sidoskeppen var ordnade med gradiner.

Och samtidigt, alla dessa detaljer... till vad nytta? Är det inte så att de skräpar både i huvudet och i historieböckerna när man lyssnar.

Pilo står där i kylan i sin atelje och försöker tålmodigt väcka en mer än tio år gammal händelse till liv.

VI

Jag tänker mig att det första Pilo bestämmer sig för är att måla in sig själv i bilden. Han är dock Konstakademiens direktör. Han är dock riddare av Wasaorden. Han håller sig för blygsam för att placera sig vid en alltför fin plats, men han ämnar inte heller tvinga sin egen person tillbaka i onödan. Han ämnar måla in sig själv i bilden.

Men Pilo är sjuttio år fyllda och tiden rinner iväg. Rinner som sand mellan dina fingrar, rinner som asfaltsfärg av tavlans duk.

Låt oss titta på personerna i tavlan. Under arbetet med målningen har Pilo långsamt lämnat uppdraget att göra en entydig hyllning eller tidsangivelse. Bilden stannar inte vid händelsen, Gustaf III:s kröning. Bilden berskriver dess tioåriga tillkomsthistoria och människorna på läktarna hinner åldras och förändras. Nya band knytes, gamla allianser löses upp. Kanske kan man säga att bilden utgör ett minnesmärke över svensk demokrati, då de fyra stånden alla fått sina representanter i målningen.

Men naturligtvis berättar Pilo i målningen framför allt om ljuset. De klara strålar som förvandlat konungamantelns purpur till rosa och fotpallens djupblå till en ljusare himlafärg är Pilos egentliga ämne. Folkmassan på läktaren går ur skugga i ljus, ur ljuset in i skuggan. Det är årtal av ljus, vinterljus och sommarljus, dager och skymning, som fallit genom tavlan. Blicken glider självklart och lugnt från kungagestalten till den mer sparsamt belysta drottningen. Våra blickar faller som ljuset faller. Det är genom ljuset som Pilo berättar sin historia, den platta avbilden har han aldrig låtit göra till sitt uppdrag. Kröningstavlan är långt mer än en

apoteos över kung Gustav och hans tid, den är berättelsen om ett helt människo- och målarlivs samlade erfarenheter, med fest och anpassning, smärta och uppbrott - och om något slags lugn vid vägs ände.

Konungen är självklart självlysande, men kan vi tro på bilden av majestätet som ett porträtt av en verklig människa? Det tror jag knappast. Kungen är snarast skildrad som en händelse. Den ovalt utslätade ansiktsformen, den ljusa, höga pannan, perukens nästan gnistrande gloria, är inte skildringen av en människa. Kungen är en händelse, och kanske är alla vi människor snarare händelser än individer. Och samtidigt är Pilos bild av Gustav III i kröningstavlan den mest levande skildring vi har av kungen. Han är en storartad händelse - feg, skitförnäm och småskuren i det lilla, storslagen och modig i det stora. Han är en storartad händelse, men knappast ändå en sådan händelse vi själva skulle önska att vi vore. Därför är han kanske också så levande.

Adam Horn och biskopen Beronius är uppslukade av sina ämbetsmannauppgifter där de håller kronan över konungens huvud. Det förefaller som om de är de enda som verkligen tar situation på fullt allvar. Till vänster om dem står en grupp vända mot händelsen. Det är som en liten svallvåg av människor, snart återtagen av ett hav av skuggor. Bland dem finns biskopar och i en bareth en konstnärsgestalt som möjligen är Lorens Pasch d.y.

Gruppen till höger om tronen förhåller sig helt annorlunda till vad som händer runt kungen. All aktivitet här sker inom gruppen, som pratar man snarare om händelsen än bevittnar den. Det förefaller inte som en slump att vi i den här gruppen återfinner Ribbing, far till en av de sammansvurna bakom det kommande attentatet mot kungen. En skugga välver sig mellan gestalterna i

den centrala gruppen. Jag tänker mig att den skuggan är framtiden. Det är den oundvikliga framtiden som ruvar i det dunklet, med laddade pistoler och en kniv klädd i tärftartat siden under västen.

Drottningen sitter ensam och ouppmärksammat tillbakadragen på sin tron. Det är svårt att hos henne se mer av en människa än av en funktion. Hon väntar på att akten ska ta slut så att hon får lämna funktionen och bli människa på nytt. Och hon lär få vänta, för det pågår fortfarande, ceremonielet, medan ljuset faller och färgerna rinner av duken.

På läktaren bakom drottningen flockar sig representaterna från de olika stånden. Flera går att identifiera. Till vänster om drottningens tron finner vi ståndens talesmän. Bondetalesmannen sitter med skarp profil och påsiga kinder och pösiga haka och förefaller helt oberörd av prostens Forssenius kontaktförsök. Längre bak står prästerskapet och till vänster om kolonnen borgarna.

De här människorna intresserar Pilo. I bakre leden berättar någon en skämtsamhet, en brännvinsplunta går ur hand i hand bland bönderna. Pilo, direktören för konstakademin, kröningstavlan målare och riddaren av Wasaorden kan bestämma själv var han ska placera sig bland kröningsceremonins deltagare. Vore han yngre skulle han kanske placera sig själv närmare tronen, i peruk och ljus dräkt och med ordnarna synliga. Men Pilo är gammal, kanske trött och utled, och kanske lycklig att ännu leva, trots gikten, trots sorgen och kylan. Till höger om drottningens tron målar han in en bonde med vit rock, kanske är det Vingåkersdräktens vita rock med röd krage och rött foder. Det är i så fall den första framställningen av en bonde i allmogedräkt i svensk konst, ett senare kärt och vanligt motiv.

Och kanske tänker Pilo då att det är här han hör hemma. Han målar sig som en bonde i eget hår och bondekläder. Och intill sig sätter han Elias Martin som han bjuder på en pris snus ur sin dosa. Och mellan dem skymtar en gestalt han hämtat, som Bo Wennberg visat, från Lefages etsning efter Rubens Caritaskomposition. Inte är det någon slump att Pilo i dryga två sekler nu velat bjuda just Elias Martin, akvarellens mästare som skildrat vanligt folk med medkänsla och humor, på en pris snus på bondeläktaren i kröningsaktens utkant.

VII

I en tecknad förstudie till kröningstavlan är kompositionen på en gång mycket lik den stora tavlan och samtidigt fullständigt olik den. Här är var och en i den församlade folkhoppen urskiljbar och samtidigt de lika anonyma och stereotypa som seriefigurer. Pelarna som bär upp salen är fyrkantiga och ger hårda skuggor, till skillnad från tavlans runda kolonner som låter ljuset falla milt och trolskt. Kungen själv sitter självsäkert i tronen på förstudien, med den ena armen nonchalant vilande mot höften och blicken svävande i intet, som längtade han bort och önskade att det hela var över. Det intensiva ljuset kring tronen lyfter inte fram kungen, utan bränner nästan ut honom ur bilden. På den stora kröningstavlan är kungen oåtkomligt skir likt en dimslöja, konturlöst gåtfull som ett just öppnat ostron i sitt skal och allseende och genomsådande likt ett antikt gudaväsen i sin kungliga blick ut mot betraktaren. På förövningen förefaller gestalten i tronen oengagerad, närmast som en sådan *stand-in* som man använder vid filminspelningar för göra ljussättningen i väntan på att stjärnan ska anlända i sin limosin.

Men det mest avgörande som får förövningen att förefalla så annorlunda från den stora kröningstavlan är att i förövningen står närmast samtliga vända in mot kungens plats. Det är händelsen som är det viktigaste, att hålla sin plats i den sociala hierarkin, att, så att säga, inte komma utanför bilden. På den stora kröningstavlan tycks de flesta ha tappat intresse för vad som egentligen händer. En del av andarna har till och med redan lämnat sina jordiska kroppar. Vi kan se hur deras rörelser bort från bilden lämnat dimstråk kvar i färgen.

Det är sommaren 1793, då Pilo tänkt sig vara färdig med kröningstavlan. Människorna står fortfarande och väntar på att bli fullbordade i bilden. De väntar och väntar. Och tiden rinner iväg, Pilo, tiden rinner.

Det är inte längre händelsen som intresserar dem där i bilden. De har vänt sig bort från kungen. Kungen är ju trots allt redan död sedan två år. Den gustavianska epoken av vilka de alla är en del är hopplöst på väg att vittra sönder under hertig Karls fantasilösa förmyndarregering och om några år ska Gustaf IV Adolf göra sig ett namn som galenpanna.

Det är som tänker personerna där inne i målningen att de kommer att förbli ofullbordade. Sig själv hann Pilo måla färdig, men nu är konstnären död och målningen står och fryser i en dragig atelje. Det är nästan som frågar sig bildens personer varför de egentligen stannar kvar i målningen.

Människorna på bilden har vänt sig bort från konungen.

Men vart har de vänt sig?

De har vänt sig till varandra, håglöst småpratande och Elias Martin tar en ny pris ur Pilos dosa.

Men framför allt har de vänt sig till oss. Just till oss här nu. De ser på oss - inte förtvivlat, men undrande som ett av den zoologiska parkens djur som lyfter blicken och ser ut mellan gallren.

Vet du vad det är de frågar?

Det de frågar är det här:

Ni där ute som ser på oss, ser ni oss?

Du som ser på mig, ser du mig?

Och du som ser mig, ser du någon annan än dig själv?

Människor är döda, men bandet måste fortsätta att spela. Så tänker jag mig att vi ser på tiden. Så tänker jag mig att tiden ser på oss.

VIII

I en mans utlösning finns nog med spermier
för att befrukta en hel värld,
men det är bara i mötet med en kvinnas ensamma ägg
som en människa kan bli till
Det ägget ska mödosamt vandra genom hennes kropp,
få fäste vid livmoderväggen, finna näring, värme, liv
Av en kvinnas ägg kan bli en månatlig olägenhet
Av en mans säd en meningslös fläck
Det är i mötet mellan
den myllrande ansiktlösa massan och individen
som liv blir till, som livet skapar sin historia
Inte bara i kärlek utan även genom övergrepp,
våldtäkt, slump eller genom artificiell befruktning

Du står vid ditt fönster och ser ner på människorna
som väller förbi nere på avenyn
likt en flod av ansiktlösa kroppar

Hör du ropen nere från gatan?

De skriker ut namnet på något oerhört,
det är något oerhört de att tror de vill
Det är en tanke större än det tänkta
Det är den tanken som får människan att längta,
längta efter att finnas till

Är den tanken verkligen möjlig?
Minns du inte när du senast hörde det ordet?
Minns du inte den skugga det ordet kastar?

Tiden är som resällskap kanske rätt löjlig:
bläddrar i sina tabeller och hastar

Men vad är historien?

En av människorna där nere vänder sitt ansikte mot dig
och din blick möter hennes blick

Vad är Historien?

Det är i mötet som liv blir till
Det är i mötet som livet skapar sin historia

PILO, Carl Gustaf
Gustaf III's kröning. 1782-93

Abstracts:

The aim of the symposium *The Cultures of Enlightenment, a Nordic Perspective* was to discuss the reception of Enlightenment ideas in the Nordic countries and in different social settings. Several disciplines were represented, giving the symposium a broad covering.

Arne Jarrick and Johan Söderberg (Economic history, Stockholm), *Dialogue concerning Enlightenment before Enlightenment* challenges the theme of the recent book by Tore Frängsmyr "Sökandet efter upplysningen", i. e. that there really was no Enlightenment, at least no Enlightenment "movement" in Sweden. Through a broader definition and wider social perspective they discuss changing patterns in reading habits and humanitarian attitudes in judicial matters in Swedish "Proto-Enlightenment".

Carin Bergström (History, Stockholm), *The Country Vicar* discusses from her thesis the rôle of the Swedish Lutheran church in local culture with the clergy acting as intermediary to the state in a number of ways, e. g. in the parish assembly, from the pulpit or as pharmacists. In the long run, this mundane side of priesthood meant secularization and inlets for Enlightenment attitudes.

Peter Aronsson (History, Växjö), *Peasants and Enlightenment: an Impeded History* reflects on the simultaneousness between changes in different social stratas. Different attempts are made to "inscribe" the development of peasant local self-government as exemplified by Smolandic "sockenstämma" or parish assembly into Enlightenment ideas. The definition of Enlightenment as "bright" and civilizing or "dark" and disciplinizing is of importance in order to understand the interaction between "High" and "Low" Enlightenment. It also rises the problem of big history versus microhistory.

Bo Lindberg (History of science and ideas, Göteborg), *Utilism and Enlightenment - the Case of Åbo University* treats the typical Swedish 18th Century belief in economy as a meta-ideology ("utilism" is in this sense a rather unphilosophical variation of utilitarianism). In focus is the professor of eloquence Henrik Hassel and his long series of academic dissertations, showing "christian utilism" characterized by belief in science, progress and education but not by any anticlerical feelings. This combination was important in the long run, leading up to the welfare state.

Jakob Christensson (History of science and ideas, Lund), *Grub Street Journalists, Poetic Royalists and Enlightened Patriotism*, stresses the importance of metaphors and concepts and their development in order to understand a period. In a world of constant change, dreams and disappointments there are obvious problems with fixed definitions. The concept of patriotism was combined with classical ideas of virtue and the virtuous farmer. Round 1800 Rutger McLean at Svaneholm in Skåne, reformer of agriculture, embodied these ideals. (On Saturday, the Symposium made an excursion to Svaneholm to study this model of Swedish patriotic Enlightenment.)

Agneta Helmius (History of science and ideas, Uppsala), *Enlightenment of the Sexes* treats an ongoing debate in Swedish pamphlets and periodicals during the second half of the 18th Century about gender. Both men and women participated, speaking on their own or on the others behalf, constantly arguing about the rules and norms for the sexes. The essay deals with a few of these debates, particularly one concerning "the unsteadliness of girls".

Anne-Marie Mai (Literature, Odense), *Women as Readers* starts with Ludvig Holberg's *Gynaecologia* or *Defense of the female sex* (1722), the works of Charlotta Dotothea Biehl and addressing Rousseau Hedvig Charlotta Nordenflycht. There were a number of female writers and a substantial group of female readers. "As shadows, masks, discourses and writers women characterized Nordic Enlightenment." A further study of this theme is offered in *Nordic History of Women Literature*, with the author as one of the editors.

Matti Klinge (History, Helsinki), *Modernism in the Periphery*, prefers the concept "the modern project" to "Enlightenment". This project is studied in Idensalmi in the eastern part of Finland and in a family of ministers. And this environment, characterized by iron manufacturing and pietism, was in many ways connected with centres such as Helsinki, Stockholm and St.Petersburg.

¹ Niklas Rådström (writer, Stockholm), *Reflections on Pilo's Painting The Coronation of Gustav III* is partly a lyrical essay on time and history as seen in the never-completed painting by Carl Gustaf Pilo. It was read at the auditorium of the university and accompanied by piano music played by professor Hans Pålsson.

DELTAGARE

Gunnar Ahlström, idé- och lärdoms historia. Lund

Olov Amelin, vetenskapshistoria. Stockholm

Greger Andersson, musikvetenskap. Lund

Peter Aronsson, historia. Växjö

Jean Francois Battail, Paris

Birgitta Berglund-Nilsson, franska. Karlstad

Carin Bergström, historia. Stockholm

Michael Bregnsbo, historia. Köpenhamn

Margareta Björkman, litteratursociologi. Uppsala

Sven Björkman, romanistik. Uppsala

Gunnar Broberg, idé- och lärdoms historia. Lund

Ingmar Brohed, kyrkohistoria. Lund

Jakob Christensson, idé- och lärdoms historia. Lund

Gunilla Dahlberg, litteraturvetenskap. Lund

Birgitta Ericsson, historia. Stockholm

Hertha Hanson, idé- och lärdoms historia. Lund

Agneta Helmius, idé- och lärdoms historia. Uppsala

Sten Högnäs, idé- och lärdoms historia. Lund

Victoria Höög, idé- och lärdoms historia. Lund

Arne Jarrick, ekonomisk historia. Stockholm

Magnus Jensner, idé- och lärdoms historia. Lund

Matti Klinge, historia. Helsingfors

Rainer Knapas, konstvetenskap. Helsingfors

Rebecka Lettevall, idé- och lärdoms historia. Lund

Tony Lewenhaupt, Lund

Bengt Lewan, litteraturvetenskap. Lund

Anna Lena Lindberg, konstvetenskap. Lund

Bo Lindberg, idé- och lärdoms historia. Göteborg

Orvar Löfgren, etnologi. Lund

Erik Lönnroth, historia. Göteborg

Anne-Marie Mai, litteraturvetenskap. Odense

Elisabeth Mansén, idé- och lärdoms historia. Lund

Svante Nordin, idé- och lärdoms historia. Lund

Magnus Nyman, idé- och lärdoms historia. Uppsala

Sten Åke Nilsson, konstvetenskap. Lund

Ingemar Oscarsson, litteraturvetenskap. Lund

Hans Pålsson, pianist. Lund

Niklas Rådström, författare. Saltsjö-Duvnäs

Ingi Sigurdsson, historia. Reykjavik

Ingrid Sjöström, riksantikvarieämbetet. Stockholm

Marie-Christine Skuncke, litteraturvetenskap. Uppsala

Christer Sundberg, idé- och lärdoms historia. Uppsala

Birgitta Svensson, etnologi. Lund

Kaj Svensson, idé- och lärdoms historia. Lund

Marianne Särman, idé- och lärdoms historia. Lund

Johan Söderberg, ekonomisk historia. Stockholm

Kerstin Thörn, idéhistoria. Umeå

Eivind Tjønneland, idéhistoria. Oslo

Eva Österberg, historia. Lund

David Östlund, idé- och lärdoms historia. Stockholm

Arrangör: Avd för idé- och lärdoms historia

Lunds universitet

UGGLAN

Lund Studies in the History of Science and Ideas
ed. Gunnar Broberg

1. Idé- och Lärdomshistoria i Lund 25 år (1991)
2. Upplysningens miljöer - Ett nordiskt perspektiv (1994)

UGGLAN, Idé- och lärdomshistoria, Kungshuset, Lundagård, 223 50 Lund

ISSN 1102-4313